

DEVESCOVI BALÁZS

„MI EGYESEK TÖRTÉNETÉT ÍRJUK LE”
A Magyarország 1514-ben szereplő- és időkezelése *

I.

Eötvös József 1847-ben megjelent harmadik regénye, a *Magyarország 1514-ben* sajátossága az Sötér István egyik fontos megállapítása szerint, hogy a szerző „nem egy középponti hős köré csoportosítja a cselekményt, hanem számos szereplőt fűz össze a köz- és magánélet szálaival, – s ily módon, a közélet és magánélet viszonyainak bonyolult sorozatából alakul ki a cselekmény.”¹ És csakugyan igaza van Sötérnek, a szöveg egyik szereplője sem főszereplő, és elég súlyosan nem az.

Fontosabb szereplők természetesen vannak, de ők minden fontosságuk mellett összességükben mégis csupán járulékosak maradnak. „Dózsa – mint Korda Imre rámutatott – több más alakhoz képest meglehetősen háttérbe szorul. Alig találkozunk vele; a nevével elnevezett mozgalomban nem ő a fő intéző; ő [...] csak »katonai főnöke« a pórlázadásnak.”² A 33 fejezetből összesen nyolcban van többé-kevésbé jelen, ám ezekben sincs feltétlen a középpontban. A nyitóban éppen csak bevonulni látjuk a királyi palotába Bakács aranyos kocsi mellett, a 2. fejezetben részletesen olvashatjuk, miként sértegetik őt az úrfiak a palotában, és ő hogyan vág nekik vissza a szópárbajban, a végén pedig egy bekezdésnyi összefoglaló leírását kapjuk ünnepélyes megjutalmaztatásának. Legközelebb a 8. fejezetben látjuk, ahol természetesen részt vesz a Szaleresi Ambrus házában tartott éjjeli tanácskozáson, majd pedig a 15. fejezetben az exkommunikációnál tölti be vezéri szerepét – ám e két fejezetben meglehetősen meghúzódik Lőrinc, a lázadás eszmei irányítója mellett vagy inkább mögött. Igazán meghatározóbb szerepet majd csak a regény vége felé kap: a 27. fejezetben a keresztetek temesvári táborában látjuk öccsével, Gergellyel folytatott beszélgetése során, majd ezt követően megakadályozza Telegdi Frusináék kivégzését, a 29. fejezetben vendégül látja a Frusina és Orbán esküvője tiszteletére tartott lakomán a keresztet vezéreket, a 30. fejezetben, a temesvári csatában látjuk

* A dolgozat az NKFP 5/0125/2002. sz. pályázat támogatásával készült.

¹ SÖTÉR István, *Eötvös József*, Bp., Akadémiai, 1967, 190.

² KORDA Imre, *Báró Eötvös József regényeiről = A Kis-Kun Halasi Helv. Hiv. Lyceum Értesítője az 1881–2-ik tanévről*, Halas, Práger Ferencz nyomása, 1882, 16. Azért rögzítsük, ez önmagában is elég váratlan: „Az 1514-iki pórlázadás emléke annyira össze van forrva Dózsa nevével, hogy egy erről szóló műtől már a priori azt várjuk, hogy a székely legyen benne a főszereplő” – írja Korda Imre egy mondattal korábban.

hadvezérként, és végül a kivégzése előtti éjjel találkozunk vele a temesvári börtönben az utolsó előtti fejezetben.

Hiába, hogy a szövegben a parasztfelkelés fő értelmi szerzője Mészáros Lőrinc, ő is több fejezetben nem tűnik fel, mint amennyiben igen. Mint igazán aktív figura, az 5. fejezetben ajánlja Dózsa Györgyöt a keresztesek vezérének Bakácsnál, a 7. fejezetben hívja Orbánt a keresztesek körébe, természetesen részt vesz a 8. fejezetben a keresztes fővezérek titkos tanácskozásán, illetve jelen van a 15. fejezetben a kiátkozásnál. Azután viszont, hogy Dózsa csapataival elhagyja a rákosi tábornak, majd csak – a 21. fejezet végén lévő Ollósi megmentése, illetve bíbornoki követté váló avanszálása jelenetétől eltekintve – a temesvári táborban folyó eseményeknél kerül elő újra. A 26. fejezetben vezeteti a fogságba esett Orbán magát hozzá, ekkor beszélgetnek másodszor, mielőtt a fiú beállna keresztesnek. A következő fejezetben ő is megakadályozza Frusináék kivégzését, majd a 29. fejezet elején összeadja a párt, a lakomán pedig ő is mérsékletre inti Dózsa Györgyöt. A temesvári ütközetben vezeti a keresztesek bal szárnyát, a csata vége felé pedig elvágtat „Bácsba, hol Hosszas seregei állanak”.³ Végül az utolsó fejezetben váratlanul felbukkan még egyszer: a záró jelenetben intő szavait Szaleresi Ambrus és Klári hallja.

Bakács Tamás sem sokszor szól bele aktívan az események alakulásába, amint Sötér István írja róla: „a regény gerincét képező drámától távolmarad, sőt, az első fejezetek után mindinkább háttérbe szorul.”⁴ Ténylegesen tevékeny szereplőként csupán négy alkalommal mutatkozik: a 2. fejezetben a királyt tájékoztatja Dózsa kitüntetése részleteiről, majd ő vezeti be Ulászlót a ceremóniára, három fejezettel később tanúi vagyunk titoknokával és eztán Lőrincsel folytatott fontos beszélgetésének, melynek eredményeként lesz majd Dózsa a keresztes sereg vezére, és hol inkább, hol kevésbé heves módon jelen van három főúri tanácskozáson, az első s az utolsó királyin a 10. illetve a 33. fejezetben, illetve természetesen, mivel az ő házában tartják, a kerti lak megtámadását követő titkoson.

Telegdi Istvánt a regényről értekezők az irányzatosságának köszönhetően úgy Eötvös, mint az elnyomott parasztság szemszögéből tekintve kitüntetett figurának vették, aki Eötvös a forradalomban betölthető lehetséges szerepét modellezi, illetve a szerző szócsöveként emeli fel szavát a nép kizsákmányolása, és ugyanakkor a haza önnön vesztébe rohanása ellen. Ráadásul maga a narrátor – szemben az összes többi főúrral – tiszteletre méltónak tartja, kiemeli a körülötte lévő felpiperézett divathősök tömkelegéből. Ehhez képest de facto Telegdi konkrétan alig tűnik fel a szövegben, Szilágyi Márton szavaival élve: „a regényben ábrázolt események ugyanis nélküle zajlanak, azaz csupán hiányával van jelen a mű nagyobb részében.”⁵ Mindössze két fejezetben tesz aktívan valamit: őt is látjuk átvonulni a hídon a királyi udvarba a nyitó fejezetben, a 2. fejezetben ő lép fel Dózsa pártfogójaként a nemes ifjakkal szemben, és a 4. fejezetben ő várja Ártándiék budai házában, majd megérkezésük után hosszan beszélget Ártándi Tamással az ország helyzetéről, megpróbálva rábeszélni barátját, hogy vállalja el a keresztes had vezérségét.

³ EÖTVÖS József, *Magyarország 1514-ben*, Bp., Magyar Helikon, 1972, 663. A továbbiakban e kiadás lap-számait a főszövegben adom meg.

⁴ SÖTÉR 1967, 191.

⁵ SZILÁGYI Márton, *Megváltás és katasztrófa (Eötvös József: Magyarország 1514-ben)*, It, 2004, 437.

A 6. fejezet elején lévő összefoglalóból azt tudjuk meg, hogy „az ország alsóbb részébe utazott, hogy az indítandó török háborúra minden szükséges készületeket megtegyen” (164), és többet egyáltalán nem fordul elő, csupán a bonyolult és ellentmondásokkal terhesen megtudott halálhírére vesszük.

Természetesen mindkét oldal, a parasztek és a nemesek főbb vezetőinek illetően szereplésére magyarázatul szolgál a narrátor többször deklarált szándéka. Ő ugyanis saját felfogása szerint „nem történetet”, „nem a magyar közállomány történetét”, ámde „egyesek történetét” írja. A szöveg egészét tekintve azonban ez a narratori állítás igen csak félrevezető. Azok az egyesek, akiknek a sorsát a narrátor szándékai szerint elmeséli – tudniillik a szerelmes párok, illetve a velük közvetlen kapcsolatban állók –, éppen ugyanannyira szétszórtan szerepelnek, mint a fentebb említettek.

A szerelmi szál(ak) és így a szerelmes hősök fontosságát aligha vitathatja bárki is. Sótér István nyilván teljes joggal emeli ki a szerelmi történet funkcióját: ez „teszi lehetővé, hogy a parasztháború útvonalát követhessük, a különböző színterein jelen lehessünk. Klári kétségbeesett szerelme üzte ki az országutakra Frusinát, – s nyomába is ugyanez a szerelem szegődik, hogy a dráma a székvárosból a parasztháború csataterére kerüljön át. Dózsa táborába éppúgy, mint Zápolyáéba, a szerelmesek vezetnek el bennünket. És Klári vak szerelme részes annak a hadi helyzetnek a kialakulásában is, mely Dózsaék temesvári vereségét okozza, – a lány viszi ugyanis Báthorihoz Zápolya levelét, – Ártándi Pál kedvéért.”⁶ Ugyanakkor tévedés lenne azt gondolni, hogy a szerelmesek, vagy akár a hozzájuk szorosan kapcsolódó figurák a hagyományos értelemben főszereplők lennének. Az még hagyján, hogy Telegdi Frusina vagy Kardos Orbán, illetve a közvetlen környezetükbe tartozó Bebek Katalin vagy akár Ollósi Tamás, netán Szaleresi Ambrus milyen sokszor és milyen hosszán nem kerül elő. Ám meghökkentőbb, hogy Ártándi Pál, aki pedig a szerelmi bonyodalmak abszolút középpontjában helyezkedik el, és nem is kevésszer irányító szerepet játszik, mennyire sokszor nincs jelen. Eleve csak a 3. fejezetben a 87. oldalon kapcsolódik be a cselekménybe – apja ekkor érkezik meg vele a Rákosra Kereki várakból. Aztán a nádor elküldi Nagyváradra a 9. fejezetben a 237. oldalon, és legközelebb csak több mint kétszázötven oldallal később, Zápolya táborában látjuk a 22. fejezetben az 507. oldalon. És még ezután is van egy majd’ teljes százoldalnnyi eltűnése: a 24. fejezet végén kapja a vadászaknál Kláritól Báthori válaszlevelét, elválnak egymástól az 554. oldalon, és Pált csak a 30. fejezetben látjuk viszont Temesvárnál a 654. oldalon, mikor visszatér egy kémcsapat élén a hírrel, miszerint az ellenség csatára készül.

Még Szaleresi Klári is, aki alighanem a legtöbb eseménynél jelen van, és többször kulcsfontosságú szerepet tölt be, eltűnik, olykor meglehetősen hosszán. A 3. fejezetben megmentik Ártándiék őt és apját rákosi házukban, a fejezet végén a 106. oldalon elkísérik megmentőiket a Duna-partig – itt elválnak Kláritól, és majd csak a 8. fejezetben látjuk viszont, amint Ártándi Pált várja éjjel az ablakában a 201. oldalon. A 9. és a 10. fejezetben ismét nem szerepel: a keresztetek tanácskozásának kihallgatása után Klári a szobájába megy a 226. oldalon, ám az apai faggatózás Pál iránti szerelme felől csak a 11.

⁶ SÓTÉR 1967, 192.

fejezetben olvasható a 264. oldaltól. Hasonló módon két fejezettel később tér hozzá vissza a narrátor Telegdi elpusztított kerti lakánál: a 13. fejezet végén apja elátkozza Klárit a 330. oldalon, a hölgyet azonban csak a 16. fejezet közepe táján a 391. oldalon látjuk magához térni az atyai átkot követő ájulásából. Aztán e fejezet végén a 402. oldalon visszatér a kerti lakhoz, miután megtudta, hogy Frusináék az öreg Posztómetsző útmutatásai szerint Dunaföldvárnak indulnak, ám a narrátor nem őt és Andrást, hanem Telegdi Frusináékat követi, így csak utólag tudjuk meg a 21. fejezetben, hogyan követték erdőkön és mezőkön át ellenségeiket, és Klári csak majd' száz oldallal később (a 491.-en) toppan be váratlanul a tiszabesenyői csapszékbe. Lőrinc váratlan felbukkanásával ismét elveszítjük, akkor látjuk újra, amikor Ártándi Pállal találkozik a 24. fejezetben az elhagyott vadászlaknál az 544. oldalon. E fejezet végén adja Báthori válaszlevelét Ártándi Pálnak, a következő rész azonban Frusináról és Orbánról szól, Klári csak a végén csatlakozik hozzájuk: a zavarában és bánatában elmenekült Orbánt pillantja meg az 570. oldalon. A hölgy e véletlen találkozás következtében ismét kulcsfontosságúvá válik, ő vezeti Márton barátot Frusináék nyomára, és így miatta kerülnek Orbánék a keresztsek fogságába, miatta köt Frusina és Orbán kényszerházasságot, ő maga mégsem irányítja ténylegesen az eseményeket, csupán tudni lehet, valahol hátul jelen van ő is. Az 579. oldalon azt tudjuk meg, hogy Klári rövid idővel azután, hogy Márton a fogságába esett Orbánt Lőrinc elé küldte, megmondta a katonás barátnak Telegdi leánya tartózkodási helyét, aztán a 604–605. oldalon tűnik fel a tömegben egy rövid epizód erejéig, mikor Márton válaszol Lőrincnek, hogyan kerültek az úrhölgyek táborukba, és semmi több. Ismét tevékeny szereplő majd csak a keresztsek bukása után lesz: egészen váratlanul a 31. fejezetben a 683. oldalon parasztasszonyként jelenik meg Ártándi Pálnál, hogy bosszút álljon az ifjún, azonban megtudván apja helyzetét már csak szabadulását akarja kieszközölni. Az utolsó fejezetben még kétszer tűnik fel: a Pestről való távozásuk éjjelén Ártándiék kézfogójakor elénekeli dalát bosszújaként Pálon, és apja mellett a város határában ő is hallja Lőrinc utolsó szavait.

Sótér István és Rónay György egybehangzóan azt állítja, azért nincs egy kiemelt főszereplő, mert a szerző az egész országról akart képet nyújtani. Sótér István szerint „központi hőst Eötvös azért sem keresett, mivel nem találhatott olyat, akin keresztül 1514 egész társadalmát bemutathatta volna, akin keresztül éppúgy betekinhetett volna a királyi udvarba, mint Dózsa sátrába. *A Magyarország 1514-ben* – mint a címe is mutatja – egy egész kor regénye, és Eötvös nem egy hős sorsát, – hanem egy egész népet kívánta így ábrázolni.”⁷ Hasonlóan vélekedett Rónay György: „Nincs tehát – legalábbis a hagyományos értelemben és a hagyományos igények szerint – se központi hős, se központi cselekmény; a »hős« maga a történelem, pontosan ahogyan a regény címe mondja: *Magyarország 1514-ben*; se nem Dózsa, se nem Bakács, se nem Ártándi Pál, se senki más a szereplők közül, hanem egy ország, egy társadalom sorsának egy tragikus pillanatában, valamennyi mozgásba jött erejével”.⁸ Legutóbb Wéber Antal is hasonlóan vélekedett:

⁷ SÓTÉR 1967, 191.

⁸ RÓNAY György, *Eötvös és a Magyarország 1514-ben* = R. Gy., *Balassitól Adyig*, Bp., Magvető, 1978, 255–256.

„A mű »hőse« maga a történelem, időegysége e nevezetes és tragikus esztendő.”⁹ Szilágyi Márton is a cím fontosságát hangsúlyozza: „a cím és a regényszöveg poétikai kapcsolata is arra mutat, hogy itt a regény középpontjában egy ország (Magyarország) sorsa áll, egy pontosan meghatározott, sorsfordítónak tekintett periódusban (1514). Ha pedig valamely értelmezés mégis egyetlen szereplő középpontba állításával kívánja megalapozni saját magát, akkor ennek az átfogó, panoramatikus regénykoncepciónak a lényegét véti el”.¹⁰ Ennek a megállapításnak a fontosságát aligha lehet kellően hangsúlyozni, én mégis hadd tereljem Wéber Antal segítségével kissé más irányba a gondolatmenetet. Ő ugyanis az imént idézet mondatot egy olyan bekezdésben írja le, melyben Walter Scott és Eötvös József történelmi regényeinek különbségéről szól: „Itt [ti. a *Magyarország 1514-ben* című regényben] ugyanis, eltérően Walter Scott történelmi regényeitől, a regényalakok több csoportjával találkozunk ugyan, ám nincs kizárólagos, centrális szereplő. [...] A tömegjelenetek s a magántörténetek viszonyításában érezhető ugyanis némi scotti reminiscencia, ám a történetesor sajátos szerkezete meghaladja a történelmi regény modelljének megszokott történetmondó eljárásait, s függetlenül egyéb érdemeitől, netán fogvatkozásaitól, Eötvös történelmi regénye érdekes és figyelemre méltó fejleménye a hazai prózának.”¹¹ Magam is azt gondolom, legalább annyira azért nincs egy kiemelt főszereplő, mert a szerző egy „érdekes és figyelemre méltó” regényt akart létrehozni.¹² Ha valaki tüzetesen végigbogarássza, az egyes szereplők hol vannak és hol nincsenek jelen, és mennyire fontos az egyes helyszíneken jelenlétük, alighanem szintén azt fogja látni, a szerző – *horribile dictu*: l’art pour l’art – a szereplők minél váratlanabb helyeken és módokon történő megjelenésére, szétszórtságukra törekszik.

Jó példa erre, hogy a Szent György téri tömegben három későbbi kereszties vezér is jelen van. Az első ember, aki megszólal a förtelmes időkre panaszkodva, „egy ősz szakálú vén katona, ki mióta Kinizsi meghalt s maga elvénült, azáltal tengeté életét, hogy majd egy, majd más budai kocsmában beszél el egykori hőstetteit, s kit az egész világ Imre vitéznek nevezett” (30). Aztán az ősz katona a kalmár szerint rebellióra bujtó szavait helyesli „mély hangon valaki Imre háta mögött” – „A beszélgetők arra fordultak, s egy

⁹ WÉBER Antal, *A „prae” és a „post” mint elbeszélői helyzet = Mozgó Világ: Tanulmányok a hatvanéves Kulin Ferenc tiszteletére*, Bp., Ráció, 2003, 318.

¹⁰ SZILÁGYI 2004, 434.

¹¹ WÉBER 2003, 318.

¹² Ennek megfelelően nem tudom elfogadni sem Sötér István, sem Rónay György magyarázatának további, a szerzőt még inkább beemelő részeit. Sötér István elsőként a szerző politikai szemléletében véli felfedezni ennek a magyarázatát: „Eötvösnek ugyanis, ha művében hiánytalanul a forradalom oldalára áll, Mészáros Lőrincet kellett volna a regény középpontjába állítania. Ha pedig hiánytalanul elutasította volna a forradalmat, – középponti hősné leginkább Bakács alakja, a másik, történelmileg legjelentősebb egyéniségé, kíváncszott. De éppen abból, hogy Eötvös elismerte ugyan a parasztháború jogosságát, – ám hatékonyságáról, s eredményeiről merőben kétkedően gondolkodott, – következik az is, hogy sem a jobbágység, sem az uralkodó osztály képviselőjét nem tehetta meg regénye középponti hősné.” (SÖTÉR 1967, 190.) Rónay György fejtegetése végén lyukad ki a politikus szerzőhöz: „és a központban [...] nem ez vagy az az alak áll, nem egy fiktív vagy egy reális történelmi figura, konstruált vagy valóságos sorsával, hanem mind e sorsok szövevényének csomópontjában maga a történelmet vallató Eötvös, illetve az a személyes és egzisztenciális kapcsolat, amiben Eötvös a történelemmel áll.” (RÓNAY 1978, 256.)

magas alakot láttak, mely papi köntösben a tömeg közé vonult, anélkül, hogy valaki arcát láthatta.” Ki az, aki ebben a rejtőzködő figurában, már ha persze feltűnik neki létezése, ne gyanítaná Mészáros Lőrincet? És nem is teljesen jogtalanul: a mellettük álló kalmár szerint bizonyosan „azon plébánosok egyike, kik a parasztokkal keresztes hadra készülnek.” (34.) Lőrinc külsejének leírása szintén ezt erősíti: „Termete magas s csontos volt, mozdulatai olyanok, minők inkább katonához, mint egyházi férfiúhoz illenének; komor arcain büszke öntudat kifejezése látszott” (148); a kiátkozás jeleneténél pedig mély hangja kerül elő: a dominikánusok provinciálisa szövegének „éles hangjai Lőrinc férfias szónoklatával kiáltó ellentétet képeztek” (361). És ha ez nem lenne elég, akkor az utolsó jelenetben Lőrinc a Szent György téri alaknak abszolút alteregójaként tűnik fel: „egy mély férfihang” szakítja félbe Szaleresi panaszeit, és ahogy Klárral ijedten megfordulnak, „egy magas alakot vevének észre, mely, anélkül, hogy általok észrevételezett volna, másik oldalról a kereszthez közelített. A férfiú, mennyire a gyöngye világnál, melyet az éppen felhőkkel takart hold a tárgyakra vetett, ki lehetett venni, barátköntösbe vala öltözve, arcát csuklyája takarta.” (726.) Végül közvetlenül Dózsa György a palotába történő bevonulása előtt Lőrinc és Gergely tűnik fel egymás mellett. A parasztok sokasága „között, melyre az átalellenében álló polgárok néha aggodalomteli tekintetet vetének, leginkább két, az első sorban álló férfi voná magára a nézők figyelmét. Az egyik magas alak, kinek halvány arcát sötét papi köntöse még inkább kitérítette; a másik közép nagyságú, de izmos férfi, s öltözetéről s fegyvereiről ítélve székely. Az első nemrég foglalá el helyét, s figyelme, úgy látszott, inkább arra volt irányozva, mi körülötte mondatott; a másik reggel óta nem mozdult a hídtól, s minden átmenő előtt levonva süvegét, a mellette állóktól halkán nevek után kérdezősködött. E férfiak, kiknek elsejénél egész személyessége, a másikonál a nyugtalanság, mellyel valamire várni látszott, mindenki előtt feltűntek, rég magokra vonták sokaknak figyelmét; azonban a polgárok között senki sem ismeré az idegeneket.” (56–57.)¹³

A Szaleresi házában tartott éjjeli tanácskozáson Dózsa György és Mészáros Lőrinc mellett Dózsa Gergely, Márton barát, Szaleresi Ambrus, a pesti mészáros és Imre vitéz van jelen keresztes fővezérként. Ez azonban nem ok arra, hogy ők valamennyi későbbi keresztesek által elkövetett eseményen részt vegyenek. A pesti mészárossal soha többet nem találkozunk.¹⁴ A kerti lak ostromakor csupán Szaleresi Ambrus tűnik fel, hogy

¹³ Dózsa Gergelyt egy oldallal később egyértelműen azonosítja a narrátor: György nevét hallva a tömeg közül „arra nézett, s a székelyt, kire olvasóimat imént figyelmeztetém, meglátva, kinyújtá kezét;” majd egy ott maradóknak a kérdésére, ismeri-e Dózsát, a székely azt válaszolja, tulajdon testvére. (58.)

¹⁴ Pontosabban a Szent György téren jelen van egy nagy mészáros Zsuzsi nevű köpcös feleségével, bekapcsolódik Szaleresi és Ollósi, majd egy pesti kalmár és egy kovács beszélgetésébe (44, 49–51, ill. 53), azonban eldönthetetlen, hogy a két mészáros megegyezik-e. Egyrészt a Szent György téri mészáros a kalmárhoz intézett szavai legalább annyira rebelliót szítóak, mint Imre vitéz korábbi szavai, másrészt viszont a narrátor a titkos tanácskozásra érkező vezérek felsorolásakor csak Imre vitézre mondja, hogy vele már találkoztunk Szent György téren (211). És ha már itt tartunk: a szöveg nem csak az imént említett kovácsról tud. A kerti lak ostrománál kitűnik egy izmos férfi, „ki felgyürt ingujjakkal [...] nagy kalapáccsal döngette a rostély egyik rúdját, s kit, ha a sötét éj engedné, mindenki, kormos kezeiről azonnal kovácslegénynek ismert volna.” (309.) Erről a kovácslegényről azt tudjuk meg, hogy maga dolgozott anno a kerti kapun, ezért tartja lehetetlennek a

megakadályozza a tettet. A kiközösítés jeleneténél kizárólag Dózsa György és Lőrinc irányítja az eseményeket, mellettük egy alkalommal kerül elő Imre vitéz nyers hangjával, mikor a Báthori György első szavait követő közhallgatást megtöri, és egyszer feltűnik Szalerei Ambrus magaviselete, amennyiben ő „egyike vala azoknak, kik a szétoszlás ellen [...] most legszenvedélyesebben szót emeltek” (369). E fontos jelenet során nyilván nem csak ők hárman vannak jelen a vezetők közül, ott kell lennie valahol legalább Dózsa Gergelynek és Márton barátnak is, ám a szövegben erre csupán jelzések vannak: Imre vitéz „a többi vezérek között állva, a hírnök beszéde alatt türelmetlenségének több jeleit adá” (354), illetve: „Dózsa, alvezéreinek és sokaknak kíséretében a templomsátor jobb oldalán álló kereszt felé indult” (368). Mártonról emellett azt sem lehet biztosan tudni, jelen van-e a két nagy ütközetben. A csanádi csatáról tudósító kereszties legalábbis őt nem említi név szerint: „Előttünk György vezér sötét páncélban, vele Lőrinc, Imre, Gergely s a mármárosi nemesség s a kaszások, vele valamennyien, kik szégyellve gyávaságunkat, most kettős dühösséggel rohanunk az ellenségnek.” (482.) A temesvári ütközet kapcsán sem kerül elő, a narrátor Dózsa György, Gergely, Lőrinc és Imre vitéz (na és Orbán) harci tettei mellett csupán arról ad számot, hogy a csata kezdetén a „balszárny vezetése Lőrincnek, a jobbik Dózsa Gergelynek adatott által; a fővezér s Orbán, kit Dózsa maga mellé vett, középen fogtak helyet.” (656.) Másrésztől viszont ő vezeti azt a csapatot, amely elfogja és a kereszties táborba szállítja Frusinát és Bebek Katalint,¹⁵ az esküvőt követő lakomán is ő a hangadó, előbb a nép, utóbb a vezérek között tűnik ki,¹⁶ valamint, ahogy egész mellékesen megtudjuk, Lőrinc rá bízta Telegdi István kivégeztetését.¹⁷ A Temesvár környéki kereszties jelenetek során viszont Imre vitéz kerül alig-alig elő: a 27. fejezetben csupán egyszer bukkan fel, még jelentéktelenebbül, mint a kiátkozásnál,¹⁸ a lakomán pedig nem vesz részt, igaz, azért nem, mert ő vezeti a tábor biztonságára a Temes partjára rendelt száz lovast (aminek köszönhetően ő fogadja Zápolya seregeit, majd rohan be véresen Dózsa sátorába a hírrel: nyakukon az ellenség).¹⁹

Kardos Kata többször segíti Orbánt, illetve Frusináékat, sőt: egészen váratlan módon, egészen meglepő helyeken képes bármikor felbukkanni. A 12. fejezet elején ő figyelmezteti öccsét – miután végigróttá az egész várost Telegdi kerti lakától a budai várig – a keresztiesek szándékára.²⁰ Pár oldallal később, ha lehet, még váratlanabban a kerti laknál terem: „Orbán nénje, ki nem követhette fivéréét, csak most érkezett, s lélekszakadva a szobába rohanva, elmondá, hogy a kert a város felől már körülvéttetett” (297). A 16.

betörését, és pár oldallal később feltűnik még egyszer, mikor a kapun való átmászást ajánlja (314) – arra azonban, hogy ő megegyezne-e a Szent György téren kétszer némelyest szintén az urak elleni pár mondatot mondó kováccsal (51, 53), semmilyen támpontunk sincs.

¹⁵ Lásd EÖTVÖS 1972, 574.

¹⁶ Lásd EÖTVÖS 1972, 639. és 644.

¹⁷ Lásd EÖTVÖS 1972, 583.

¹⁸ Lásd EÖTVÖS 1972, 612.

¹⁹ Lásd EÖTVÖS 1972, 638. és 649.

²⁰ Lásd EÖTVÖS 1972, 290.

fejezetben újfent megjelenik, Posztómetsző házához viszi a rossz híreket a külvárosokban uralkodó rendetlenségről és a kihirdetendő exkommunikációról.²¹ Végül a Temesvár környéki vadászlakban gyaníthatóan többször is megfordul: Bebek Katalin őt is említi mint olyan személyt, aki lehetetlennek tartja, hogy elhagyják rejték helyüket;²² Orbán vallomása után „Katalin lármájára Orbán nénye is a szobába sietett, s mindketten kérék Frusinát, hogy feküdjék le” (569); Klári pedig ezzel tér vissza Andráshoz nyomozása után: „Ők vannak itt! Ellenségeim. Saját szememmel láttam Bebek Katalint. Egy vadász házában laknak; ott a kertben állott, s egy más asszonnyal beszélgetett.” (571.)

Polgár Tamás, a cigány vajda szerepe nem merül ki abban, hogy miután emberei elfogják és a táborába vezetik a Budáról menekülő Orbánékat, vezetőjük és útmutatójuk lesz Frusináéknak vándorlásuk során a szöveg közepe felé. Többször felkeresi az úrhölgyeket a Temesvár környéki vadászlakban,²³ mi több, tiszteletét teszi a Frusina és Pál kézfogóját követő vacsorán: „Az udvaron s a ház földszinti részében az urak kíséretében jött csatlósok s hajdúk lakomáznak, kik között Polgár Tamás, új vörös nadrágban s mentében, a nagyságos Telegdi s Bebek kisasszonyok megmenekülésének történetét adja elő.” (719.) Posztómetsző Filep, akinek a házába vezet Orbán a kerti lak megtámadása elől Frusináékat, aki tehát szállást ad nekik, és másnap hírt hoz a kiátkozásról, majd végül estefelé útnak indítja őket Dunaföldvár felé, ott áll a Szent György téren a budai polgárok között Nagy Péter bíró közvetlen közelében.²⁴

Legalább annyira meglepő néhány szereplőnél, hol *nincsenek* jelen, holott szerepük, hivataluk vagy korábbi előfordulásuk alapján ez elvárható lenne. Érthető Ártándi Pál döntése, miszerint a 9. fejezetben hosszas megfontolás után először Bornemisza Jánoshoz megy a keresztesek éjjeli tanácskozásában megismertekkel, és csak együtt mennek a nádorhoz. Természetes, hogy a 18. fejezetben Bornemisza szervezi meg a Rákoson maradt keresztes sereg leverését, hogy vele levelezik Szaleresi Ambrus, hozzá megy Farkas, ez pedig indokolja, hogy (mivel a többi főnemes nem egyezik bele a pesti vezér szabadságába) Bornemisza mindent megtesz, hogy a király nevében Szaleresi szabadságára tett ígéret megvalósuljon. És mivel ő a király udvarmestere és a fiatal király, Lajos nevelője, így adja magát, hogy Bornemiszt mindhárom királyi tanácskozás előtt és után Ulászló társaságában látjuk, és az első előtt még Lajos nevelőjeként is módunk adódik megfigyelni. Azonban udvarmesteri hivatal ide vagy oda, a 2. fejezetben nem ő, hanem Bakács lép be Ulászló szobájába néhány elintézendő irománnyal, és hogy a terembe kísérje a királyt, ahol Dózsát kitüntetik, és ennek megfelelően fogalmunk sem lehet arról, Bornemisza jelen van-e ezen a ceremónián. Bebek Ferenc közelít elsőként Dózsához, hogy rovására tréfálkozzon a királyi palotában a 2. fejezetben, minek következtében nagybátyjától, Telegdi Istvántól – kibékítésük előtt – kiadós megrovásban részesül. Ezt megelőzően éppen csak feltűnik az 1. fejezetben, midőn Drágfi János mellett átlövegol a palotá-

²¹ Lásd EÖTVÖS 1972, 387.

²² Lásd EÖTVÖS 1972, 556.

²³ Lásd például EÖTVÖS 1972, 557.

²⁴ Lásd EÖTVÖS 1972, 35.

ba vezető hídon.²⁵ Ezen túl utólag értesülünk Ollósi Tamás elbeszéléséből arról, hogy a kert lak ostroma éjszakáján miket csinált: az ostrom kezdetekor keresi a kisasszonyokat a háznál, itt nem találva őket Bakács házához megy az ad hoc főúri tanácsba jelenteni a tapasztaltakat Bornemiszának, a ház felgyújtásakor ismét kirohan, hogy megtudja, mi történt rokonaival, végül „Bebek úrfi, ki parasztruhában a városon kívül volt, azon hírral tért vissza, hogy a kisasszonyok szerencsésen megmenekültek.” Bebek Katalin Ollósi beszámolóját hallva egészen meghatódik: „pár hete, hogy István bátyja megszidta, s mégis ő vesz legtöbb részt sorsunkon” (417) – ennek ellenére (és a szoros rokonság ellenére is Telegdiékkel és Frusina nagynénjével, Bebek Katalinnal) nem derül ki, Bebek Ferenc ott van-e az utolsó fejezetben Frusina és Pál kézfogóját megünnepelő vacsorán.

II.

A *Magyarország 1514-ben* narrátora nem tesz különbséget a szereplők között: számára mindegyik egyformán fontos. Láttuk, valamennyi szereplő szétszórtan fordul elő, tűnjön bár az illető ilyen vagy olyan okból kiemeltnek, vagy első olvasásra lényegtelennek. Nincs középponti hős, nincs főszereplő, ergo nincsenek mellékszereplők sem. Mondom, ebben a szövegben mindenki egyaránt fontos.

Önmagáért beszél a lista, ki mindenkiről kapunk jellemzést vagy leírást: Ollósi Tamás, Szaleresi Ambrus, Ulászló, Bakács Tamás, Dózsa György, Telegdi István, Ártándi Tamás, Ártándi Pál, Vitus, Kardos Orbán, Telegdi Frusina,²⁶ Galamb Máté, Mészáros Lőrinc, Szaleresi Klári, Perényi Ferenc, Zápolya János és Verbőczy. Láttuk az előző részben, Bakács Tamás, Telegdi István hagyományos értelemben korántsem vehető fontos szereplőnek; Ulászló négy, Zápolya János három, Verbőczy egyetlen fejezetben szerepel – a narrátor mégis ugyanúgy jellemzi őket, mint az első olvasásra főbbnek tűnő hősöket.

A harmadik fejezetben, hogy Ártándiék elérnek a Rákosra, három férfit látunk: „Középen, izmos, fekete ménen, sötétszínű hosszú mentében, egy ősz vitéz lovagol; akár őt, akár paripáját nézzük, megismerszik, hogy mindketten láttak szolgálatot; emez minden fölösleges hánykolódás nélkül nyugodtan halad előre; amannak elbarnult arcán ifjú szépségből már csak férfias erejének kifejezése maradt meg. E férfi mellett jobbról, délceg paripán egy ifjú, balról, csuklyában szerzetes lovagol; mindketten, úgy látszik, lovaikkal foglalkozva: amaz, hogy szép almásszürkéjét időről időre ugrásra vagy más szép mozdulatokra bírja; ez, hogy fáradt s kissé vastag ményét társaival egyenlő lépésre kényszerítse.” (88.) A narrátor mindhárom férfi leírására szentel némi időt: Ártándi Tamással valamelyest hosszabban foglalkozik (több mint négy oldal), fiával és várkaplánjával nagyjából ugyanannyit (körülbelül két oldal). És mindez nem elég: Vitus előkerül kétszer is

²⁵ Lásd EÖTVÖS 1972, 55.

²⁶ Az ő helyzete annyiban különös, hogy nem önállóan, hanem valamely másik figura (előbb Orbán, majd Klári) jellemzése részeként írja őt le a narrátor. Lásd EÖTVÖS 1972, 114–115. és 168.

(Telegdi István és Ártándi Tamás beszélgetése előtt és után²⁷) a 4. fejezetben, a 6. fejezet elején található összefoglaló során pedig nem felejt el tájékoztatni a narrátor arról, hogy „az öreg Ártándi, újra megutálva Budát s azokat, kik ott kormányoztak, Vitussal rég ősi várába tért” (164).

Egyforma figyelmet szentel szereplőinek, ezt igazolja az is, hogy jó néhányan párosan jelennek meg a szövegben. Dózsa Gergely majdnem minden alkalommal ott van bátyja közvetlen közelében, egyedül a kiközösítésnél nem lehet róla tudni semmit sem. Igaz, nem látja a regény elején bátyja kitüntetését, de tudjuk, hogy a palotán kívül várja be- és kivonultát. Három alkalommal jelentős szerepet tölt be: a Szaleresinél tartott tanácskozásban a házigazdával együtt megpróbálja vezértársait lebeszélni a nemesek elleni hadakozásról, a 27. fejezetben egy fontos beszélgetésben ráveszi bátyját, hogy tanúsítson mérsékelt magatartást, és jelesül ne engedje az elfogott úrhölgyek, Telegdi Frusina, illetve Bebek Katalin kivégzését, és végül a kivégzésük előtti éjjel a temesvári börtönben a 32. fejezetben jelentős szerepe van abban, hogy bátyja fel tud készülni a halálra. Egy-két eseménynél a regény vége felé ha csupán a háttérben is, de jelen van. A 27. fejezetben a beszélgetés után ott van a hölgyek megszegyenítések: a jelenet elején György a sátorból vele és Ollósisal lép ki, és a végén, miközben György feltesz neki egy kérdést, vele tér vissza.²⁸ Részt vesz a 29. fejezetben az Orbán és Frusina esküvője után tartott lakomán: Dózsa György őt is korholja szótlanúságáért, ő pedig a királyválasztás jelenete után könyörög nála, vessen véget a lakomának, majd megpróbálja a csata elhalasztására bírni.²⁹ A temesvári csatában pedig a 30. fejezetben ő vezeti a jobbik szárnyat, illetve a belőle hiányzó szenvedélyességgel magyarázza a narrátor a keresztesek vesztét.³⁰

Bebek Katalin és Telegdi Frusina majdnem hajszálpontosan ugyanazokon az oldalakon szerepelnek. A 4. fejezetben Frusina a 118. oldalon lép be apja szobájába, a 119. oldalon Telegdi már a két hölgy társaságában fogadja Ártándiékát, mindketten a 122. oldalon távoznak Pállal és Vitussal, magukra hagyva a két vénebb férfit, és a 133. oldalon is együtt térnek vissza, hogy Katalin vacsorához invitálja a társaságot. A 6. fejezetben a 170. oldaltól hosszan ő is ott ül a kertben, csupán a 177. oldaltól 3 oldalra hagyja magukra Frusinát és Pált. Orbán mindkettőjüket kimenekíti a kerti lak ostroma elől, együtt vannak Posztómetsző házában, és aztán végig a vándorlásukon.³¹ A 25. fejezetben az 563. oldalon Katalin a legnagyobb indulatban hagyja el a vadászlak szobáját, Frusina előbb utána siet, majd hamarost a következő oldalon visszamegy Orbánhoz – így Katalin nem hallja Orbán és Frusina beszélgetését, mely az íródeák vallomásával végződik, mikor az 568. oldalon Orbán szó nélkül, halványan kirohan a szobából, akkor tér ő vissza. Fogságba esésük és egész megaláztatásuk során a keresztes táborban együtt vannak.³² A 28. fejezetben Ollósi sátorában közösen töltik az éjjelt, másnap az esküvő haj-

²⁷ Lásd EÖTVÖS 1972, 122. és 133.

²⁸ Lásd EÖTVÖS 1972, 604, 607. és 621.

²⁹ Lásd EÖTVÖS 1972, 641, 648. és 650.

³⁰ Lásd EÖTVÖS 1972, 660.

³¹ Lásd EÖTVÖS 1972, 294–303; 382–390; 401–429; 452–475.

³² Lásd EÖTVÖS 1972, 602–622.

nalán a 631. oldalon, míg Katalin öltözködik és szépítkezik, Frusina egy kereszt elébe térdel és imádkozik. Orbán ezen imája után beszél vele utoljára, itt négy oldalon ismét nincs jelen Katalin, ám mint végül, mikor berohan hozzájuk, kiderül: „a szőlóktól csak szőnyeg által elválasztva az egész beszélgetést hallá” (635). A 30. fejezetben természetesen mindkettőjüket megmentik a győztesek,³³ azt pedig felesleges is mondanom, hogy a kézfogót ünneplő vacsorán mindketten ott vannak.³⁴

Nincs olyan jelenet, ahol Ulászló és vén komornyikja ne párosan lennének jelen – Vencel Ulászló mind a négy szereplésekor ott segítkezik ura mellett: Dózsa kitüntetésé előtt felöltözteti a királyt a 2. fejezetben, a 10. fejezet főúri tanácsát megelőzően a reggelijét szolgálja fel, és a királyi gyerekeket irányítgatja, ott van mellette a 19. fejezetbeli és az országgyűléskori főúri tanácskozáskor is. A narrátor azonban arra is ügyel, hogy Vencel mikor *nem* lehet jelen a király mellett. Ulászló a 2. fejezetben Bakács megérkezéével komornyikját a mellékszobába küldi, aztán Vencel ismét feltűnik egy rövidke időre: felköti ura kardját, ám nem megy a nagyterembe a ceremóniára, hanem a király szobájában marad, és mindent rendbe hoz.³⁵ Ugyanezt látjuk a főúri tanácskozásoknál is, Vencel ugyanis egyikén sincs jelen: a 10. fejezetben elvezeti a gyerekeket, kiviszi a reggeli maradványait, bejelenti a sorban érkező főurakat, és végül elkíséri Ulászlót a templomba;³⁶ a Szaleresi helyzete felett tartott tanácskozás előtt Ulászló kiküldi a teremből komornyikját, majd Vencel bejelenti a nádort s a királyi tanács nagyobb részét, mindenki távoztával pedig visszajön a szobába, és sírva találja urát,³⁷ az utolsó fejezetben Vencel az összes tanácsot bejelentve lép a szobába, és végül egyedül marad Ulászlóval.³⁸

Nem csak Vencel (és ha úgy tetszik: Bebek Katalin vagy akár Verbóczi), több szereplő segítője vagy szolgálja szintén különös figyelemben részesül a narrátor részéről. András, Szaleresi boltoslegénye messze nem csupán Klári segítője, nem egyszer ő is beleszól az események alakulásába. A kerti lak ostroma megszervezésekor szó sincs arról, hogy pusztán Klári szeszélyes kívánsága, a bosszúállás Pálon, teljesülne: András ezzel urát akarja végérvényesen a keresztesekhez kötni.³⁹ Ez több, mint a narrátor részéről sejtetett merő szándék – Szaleresi este a táborba érve borzadva hallja a hírt, hogy éppen az ő seregei „állítólag saját parancsára Telegdi kerti lakának megtámadására indultak ki” (316);⁴⁰ másrészt a leégett lak mellett a kertben András magát felelősnek tartja, Szaleresi lányának nekiszegedett kérdésére, ő-e oka mindennek, „András könnytelt szemekkel magát akará a szerencsétlenség szerzőjének vallani.” (330.) A keresztesek leverésében is

³³ Lásd EÖTVÖS 1972, 670–671.

³⁴ Lásd EÖTVÖS 1972, 719–724.

³⁵ Lásd EÖTVÖS 1972, 67, 72–73.

³⁶ Lásd EÖTVÖS 1972, 244, 247, 248, 250. és 263.

³⁷ Lásd EÖTVÖS 1972, 444, 448. és 451.

³⁸ Lásd EÖTVÖS 1972, 711, 717.

³⁹ Lásd EÖTVÖS 1972, 304.

⁴⁰ András így kitalálja ura szándékát, mi több, éppen csak meg tudja előzni: Szaleresi ugyanis a házában tartott éjjeli tanácskozáson „meggyőződött, miként vezértársai vétkes föltételeinek többé ellentállnia nem lehet, s elhatározá magát, hogy seregeivel együtt a keresztesektől elválék” – ezzel a szándékkal megy több polgárral a táborba este, ahol a számára oly borzalmas hírt kell vennie.

fontos része van Andrásnak. Klári, mint emlékszünk talán, a 22. fejezetben azzal küldte ki Andrást, hogy kutassa át a vidéket Frusina után. Minden, ami ezután következik, hogy Klári és Pál találkozik, a levélváltás Báthori és Zápolya között, a temesvári csata, tulajdonképpen Andrásnak köszönhető, hiszen ő fogságba esve beletörődik a rá váró alighanem kegyetlen sorsba, csak egy dologhoz ragaszkodik: Ártándi Pállal szólhasson. Ráadásul Pálnak András a saját és meglehetősen tudatosan legyártott interpretációjában adja elő az eseményeket: „A fogoly a történeteknek egy részét nem mondá el. Azt például, hogy Telegdi kerti lakásának megtámadását Klári intézte el, s hogy e merényletnek ő maga volt egyik főszközlője, András tanácsosabbnak tartá elhallgatni; – annál többet szólt asszonyának szerelméről. Szerinte Klári azért hagyá el apai házát, hogy Pált keresse fel. Száz veszéllyel küzdve barangolta át az országot, s őt is csak azért küldé ki, hogy neki kedveséről hírt hozzon – szóval: András annyit s egyszerűségében oly szívrehatólag beszélt, hogy Pál lelkiismerete felszólt.” (511.)

Farkas tiszte szerint Ártándi Pál huszára. Az azonban, ahogy Farkas a szövegben valóban szerepel, a legkevésbé sem felel meg annak, ami az ember eszébe juthat, ha egy fiatalúr huszára szerepéről gondolkodik. Alig van ura környezetében, ha mégis, akkor is általában rosszalja Pál tettét; a szöveg nagy részében teljesen más okokból kerül elő; mások megbízásából jár el. A regény elején még csak-csak teljesíti feltételezéseinket. Csak-csak, mivel a narrátor nem említi őt sem Ártándiék Pestre érkeztekor, sem pedig Pál Frusinánál tett látogatásánál, utólag azonban összerakható, Farkas ez idő alatt becsületes szolgálként kíséri urát. Minden valószínűség szerint együtt utazott Biharból Ártándiékkel,⁴¹ hiszen ennek a kitételnek ezen feltételezés nélkül nem nagyon van értelme: Farkas az a szolga, „kit az öregúr (ti. Ártándi Tamás) fia mellett Budán hagyott”; elment a kerti lakhoz is – és ezt nem csupán onnan tudhatjuk, hogy mikor először felbukkan ura mögött a 8. fejezetben, Pál éppen Frusináéktól megy Klári felé: „míg ura Frusinánál volt, ő a szobaleánnyal igen kellemes órákat” (195) töltött. Többször segítkezik Pálnak Klárral a megmentésükkel kezdődött kalandjának tovább szövésében: „Előtte urának pesti kalandjai titokban nem maradhattak. Sokszor a parthoz kíséré őt, sokszor éjjelre hajósokat rendelt, sőt néha egyes hírt vagy levélkét vitt át Klárhoz, s így mintegy segíté volt ura titkos szerelmének” (194–195), e fejezetben azzal válunk el tőle, hogy a partról „lovaival lassan hazafelé indult” (199), a következő fejezet végén egyetlen okból kerül elő: Pál a Frusinához és Klárhoz szállítandó „leveleket Farkasnak a szükséges utasítás mellett átadá” (237). Onnantól azonban, hogy átadja a Klárinak szóló levelet, egészen más sors jut neki osztályrészül, mint ami várható lenne. A 11. fejezetben Klári váratlan reakcióját és ájulását látva, Farkas zavarában előveszi a Frusinának szóló levelet is – ez pedig végzetes tettek bizonyul. Farkas nem követheti urát, hiszen előbb Klárinak, utóbb apjának köszönhetően hosszan Szaleresi pesti házában van elzárva. Majd a 18. fejezetben egy teljesen új feladat jut neki. Erzsébetnek elmondja meggyőződését, „hogy azon esetre, ha Szaleresi akarja s ha a dologgal őt megbízza, Bornemisznánál, ki most Budán

⁴¹ Ez a lehetőség a 3. fejezetben nyitva van: „a Rákoson egy kis csapat lovassal találkozunk”, a két Ártándi és Vitus „után négy szolga jó, kik két, poggyással megrakott gebét vezetnek.” (87. és 88.)

parancsnokol, ki fogja eszközölni, hogy a gazdának semmi bántása ne legyen.” (432.) Erzsébet többször szól erről urának, míg végül egy este betelik nála a pohár, és magához hívhatja Farkast. A huszár így Szaleresi és Bornemisza között lesz közvetítő: „éjjelenként ide s tova járt Pest és Buda között, nem kissé csudálkozva új helyzetén maga is.” (434.) A fejezet végén azt tudjuk meg, hogy Farkas Ambrust nem hagyta el akkor sem, mikor fogságba kerülve hurcolják el, a csonkatoronyba is bebocsátják hozzá, sőt később kiderül, naponta kétszer is meglátogatja, és Hammel plébánossal együtt ellátja mindennel.⁴² Végül ennek köszönhetően kerül vissza Ártándi Pálhoz is, igaz, most elsősorban Bornemisza parancsát teljesítve – miután Szaleresit elküldik Temesvárra Zápolyához, Bornemisza Ártándihoz küld egy levelet Farkas által, melyben Zápolyánál közbenjárásra kéri Szaleresi szabadon bocsátásáért. Az utolsó fejezetekben Farkas továbbra is mások segítségére van: Klárinak ő hívja fel figyelmét arra, hogy apja itt van a börtönben, és ezért inkább máshogy kéne viszonyulnia Pálhoz, ő kíséri le a cellába és vissza, a 32. fejezetben a cellából „Szaleresi leányával s Farkassal hallgató bámulás között menének el” (702). Farkas azonban nem csupán azért nem felel meg a huszárság által tőle elvárhatóknak, mert folyton mások szolgálatában tevékenykedik. Többször nézeteltérésbe kerül urával, mivel józan paraszti eszével mintegy élő lelkiismeretként figyeli az egyre erkölcsstelenebbül viselkedő Pál cselekedeteit, és ráadásul rosszállásainak hangot is mer adni. Először a 8. fejezetben kerül összetűzésbe urával, minthogy figyelmezteti őt, nem kellene Pestre mennie; másodsorban Temesváron kerülnek kínos helyzetbe („úr és szolga elhallgattak, Pál, hogy az öreg huszár tekintetét kerülje, az ablakhoz állt, s kinézett; emez hallgatva maradt előbbi helyén”, 683), mivel Farkas mint becsületes cseléd képtelen megérteni, Pál miért nem akar segíteni Szaleresi kiszabadulásában; az utolsó fejezetben a kézfogót ünneplő vacsorán hogy felhangzik az utcáról Klári dala, Farkas felismeri az énekest, és újfent zavarba hozza urát: „szemei szomorúan függtek urán, s midőn Pál tekintete a társaságon végigfutva, szolgájának elégedetlen, csaknem feddő kifejezését észrevéve, megszegyenülve tulajdon cselédje előtt, lesüté szemeit.” (724.)

Galamb Máté egyetlen jelenetben tűnik fel, ám fontos szerepkörben: az 5. fejezetben lép be halkán s vigyázva urához, Bakács Tamáshoz, elbeszéli Ártándi Tamás valószínű kinevezését a keresztes hadak vezérévé, és egy, urával a dolog felett folytatott hosszabb beszélgetés végén Dózsát ajánlja Bakács figyelmébe vezérnek azzal, hogy az ötlet a ceglédi plébánostól származik, aki két órája szeretne eminenciájához kerülni éppen ezzel a kéréssel. Fontosságát az is jelzi, hogy – talán szolga és ura sajátos viszonya, talán a szerepkör miatt – a narrátor majd’ egész oldalas jellemzést ad Galambról, megismertet egész élettörténetével.⁴³

Néhány személy látszólag egyáltalán nem fontos, teszem azt, csupán egyszer van valódi szerepe, az is csak valami elenyésző apróság (Galamb imént említett szerepénél gyakran elenyészőbb), ugyanakkor többször kiderül róla, hogy befolyással van vagy az

⁴² Lásd EÖTVÖS 1972, 438, 441. és 678.

⁴³ Lásd EÖTVÖS 1972, 139–140. A pontosság végett azért fel kell hívjam arra a figyelmet, Ollósi Tamás menekülése előtt, május 15-én reggel Galambbal, az érsek huszárainak hadnagyával és a főszakáccsal beszél (419).

eseményekre, vagy más szereplőkre. A parasztok között feltűnően ilyen Orbán egyik sógora. Mindössze egy alkalommal jelenik meg ténylegesen a szövegben, a 26. fejezetben ő viszi el Orbán üzenetét Frusináékhoz, melyben a fiú tudósítja őket helyzetéről, azt kéri, hagyják el eddigi tanyájukat, s menjenek Zápolya táborába.⁴⁴ Ám emellett számtalan ponton kapcsolódik a szöveg világába. A 7. fejezet végén Lőrinc mondja Orbánnak első találkozásukkor mintegy figyelmeztetve a fiút, hogy családjával (és Orbán másik nővére családjával) keresztesnek állt, a rákosi táborban van.⁴⁵ A 12. fejezetben Kata azért tudja figyelmeztetni Orbánt a veszélyre, mert férje látva Szaleresi legényeinek déli mozgolódását, megtudja az éjjeli tervet – ahogy Kata magyarázza öccsének: „Ma éjszaka akartuk a tábort titkon elhagyni, miután férjem szándékát néhány szomszédjával közlé, kik, mivel a vezérek hazamenetelre senkinek sem adnak engedelmet, velünk akartak elillanni, s így látván a csoportozást, attól tartottunk, hogy szándékunk talán értésökre esett, s hogy azon tanakodnak, miként akadályoztassák? Pár perc múlva férjem visszajött, s elmondá hogy még ez éjjel Telegdi kerti lakát akarják megtámadni.” (291.) Fontos, hogy megtudjuk Orbán tünődésekor, mikor nővérét megpillantja: „Katának férje somlyai Báthori Istvánnak Temesvár közelében fekvő egyik jószágán mint erdőmester szolgálván, egész életén át urának különös pártfogásában részesült.” (290.) Ugyanis a 22. fejezetben, mikor Frusina gyöngesége miatt nem folytathatják vándorlásukat Temesvár felé, a fiú így kézenfekvő módon választja ezt a vadászlatot menedékül: „Temesvár közelében, somlyai Báthori István jószágán, lakott Orbán nővére, kivel Budán találkozáink. A vadászház, melyben férjével élt, minden falutól távol sűrű erdőség között feküdt, s így, habár kevés kényelmet, legalább biztos menedéket ígért.” (505.) Ennek köszönhetően még kétszer értesülünk róla. A 22. fejezetben a narrátor említi, hogy híreket visz a vadászlatba Orbánéknak: „A sűrű erdőség között rejtett házat csak Polgár és Orbánnak sógora, ki ismét a keresztesekhez szegődött, látogatták meg néha, s ezek tudósíták lakóit a világban történekről.” (505.) És Bebek Katalin rá is panaszkodik a 25. fejezetben, hogy nem hagyhatják még mindig el a házat: „Orbán nem bánna, ha a világ végéig itt kellene is maradnunk; nővére, sógora s maga a cigány is vele tart; akárkit kérdezünk, mind azt mondja, hogy a lázadók közel vannak, s még nem hagyhatjuk el e házat” (556).

A váradi püspök, Perényi Ferenc szerepe például hagyományosan nézve több mint korlátolt, mégis elszórtan a regény elejétől a végéig fel-felbukkan. Igazán cselekvőnek azon kívül, hogy kétszer kíséri Ártándi Pált,⁴⁶ csupán a 22. fejezetben látjuk, mikor is előadja a két Ártándinak, milyen valódi indok lehet amögött, hogy Zápolya még mindig nem hajlandó Báthorinak segítséget nyújtani. Ugyanakkor nevével – főként Pállal kapcsolatban – többször találkozunk, és mint jeleztem, még egy jellemzést is kap. A harmadik fejezetben Pál jellemzésekor megtudjuk, hogy „Perényi Ferenc, a nádor fia s bihari főispán, senkit sem szeretett inkább nálánál” (93); aztán Pál Biharba érkezéskor ismét megemlékszik, mint ki Pálhoz „korának egész szenvedélyességével ragaszkodott” (509), és mint aki a nagyváradi győzelmük legfőbb érdemét (Czibak Imre és Bajon Bence mel-

⁴⁴ Lásd EÖTVÖS 1972, 580.

⁴⁵ Lásd EÖTVÖS 1972, 192.

⁴⁶ Lásd EÖTVÖS 1972, 535, 536.

lett) Pálnak tulajdonítá. Részt vesz Zápolya tanácskozásában, bár csak legfeljebb kétszer szólal meg,⁴⁷ és természetesen vezérként harcol a temesvári ütközetben, itt egy rövid, ám szellemes párbeszédet is lefolytat Zápolyával.⁴⁸

Hasonlóan érdekes apja, a nádor is: őt magát tevékenyen az egy titkos- és a három királyi tanácson kívül csak egy alkalommal, a 9. fejezet végén látjuk – itt ébreszti fel Bornemisza János a keresztetek Pál által megtudott terveivel, hogy közösen döntsenek a továbbiakban teendőkről. Azonban Perényi neve is elég sokszor említettetik: például Pál tőle érkezik Frusinához a 6. fejezetben,⁴⁹ vagy többször előkerül Ártándi Tamás keresztetes vezérré jelölése kapcsán: maga Ártándi csak akkor hajlandó elvállalni a feladatot, „ha a nádor és más országnagyok azt szintén célszerűnek tartják” (133), Bakács még hajnalban szeretné magához kéretni Dózsát, hogy Telegdit és a nádort megelőzhesse – mint még a beszélgetés előtt Galambnak mondja: „Úgy kell elintéznünk dolgainkat, hogy mikorra Perényi s Telegdi hozzám jönnek, Dózsa már vezér legyen” (146), végül pedig a narrátor említi, hogy Telegdi s a nádor elkövettek mindent, hogy megakadályozzák Dózsa vezérségét, „az első minden kigondolható okokkal, az utóbbi szokott szenvedélyességével, a királynak Ártándit ajánlva e hivatalra” (161), illetve hogy a keresztetek Telegdi mellett Ártándi Tamást is gyűlölik, mert „a nádor által Dózsa helyébe fővezérnek ajánltatott.” (209.)

III.

A *Magyarország 1514-ben* öt narratív tömbre osztható. Az első tömböt az első öt fejezet alkotja, a második a 6. fejezettel kezdődik és a 17. fejezettel ér véget, a harmadik a 21., a negyedik pedig a 30. fejezetig tart. A szöveg összességében egy szépen összerakott boltíves szerkezetet alkot: az első tömb eseményei egy nap játszódnak, néhány nap történéseit olvashatjuk a második és a negyedik tömbben, a harmadik tömb pár hetet ölelhet fel, és végül az utolsó tömb két külön nap zajlik.

Az első tömb 1514. április 23-án játszódik; a tömb valamennyi fejezete egy-egy térbeli töréssel kezdődik, ám közülük csupán a harmadik jár időbeli töréssel is, e tömbben tehát az idő lényegileg és feltehetően lineárisan halad. Az első fejezetben reggel várnak a népek a Szent György téren Budán. A 2. fejezetben reggel van a királyi lakban, nem sokkal később tünteti ki Dózsát Ulászló. A 3. fejezetben a Rákoson Ártándiékkel este találkozunk, ugyanazon „nap estéjén, melyen Dózsát reggel a királyi udvarnál láttuk” (87), már sötét van, mikor Szaleresit („kit reggel Budán láttunk”, 101) és házat megmen-tik: az „alkony s két, a földön álló lámpa, csak gyenge világot terjesztének a tárgyakra, s idő kellett, míg a négy szenvedő, kik pecekkel szájukban nem szólalhattak, feltaláltat-tak.” (101.) A 4. fejezet ugyanekkor este folyik: hogy Telegdi István Orbán társaságában nyugtalanul várja Ártándiékát, a narrátor gondban van szobája leírásával, mivel a „tár-

⁴⁷ Lásd EÖTVÖS 1972, 531–535.

⁴⁸ Lásd EÖTVÖS 1972, 655, 657.

⁴⁹ Lásd EÖTVÖS 1972, 178.

gyakat két, az asztalon égő viaszgyertya világításánál inkább gyanítani, mint látni lehet” (107), pár oldallal később érkeznek meg vendégeik, a fejezet végén vacsorájuknál ülnek. Az 5. fejezet ugyanezen éjjel történik: „aznap is, midőn az Ártándiak Budára jöttek – s a város lakói rég nyugodni mentek, [...] Bakácsot dolgozószobájában még magányosan fel s alá járva találjuk” (134), Galamb Máté azért zavarja meg urát a hírrel, Ártándit szeretné Telegdi a keresztes had vezérének, mert „Telegdinek a bíbornok zsoldjában álló egyik cselédje tudósítá Galambot Ártándi föltételéről, melyről ez Telegdivel a vacsora fölött sokáig beszélgetett” (142), Bakács pedig másnap hajnalra kéreti beszélgetésük után Lőrincsel Dózsát magához: „a király hatkor templomba megy; ha ez ügyben valamit tenni kívánunk, szükség, hogy mindjárt mise után szóljak vele.” (158.)

A második tömb három héttel később, május 13-án kezdődik. A 6.-tól a 9. fejezetig zajlanak az első nap eseményei. A 6. fejezetben estefelé Frusina Bebek Katalin társaságában ül a kertjükben, a „bájló kilátáson, melyre a leáldozó nap végső sugárait veté, jártatá szemeit” (170), mikorra már egészen elesteledett („Nyugot felé csak halvány vonal jelölte még a helyet, hol a nap a hegyek megett lenyugodott. A tiszta ég sötétkék ívekben boltozott a táj fölött, csillagok ragyogtak, s a berekben énekhez fogott a csalogány”, 177), megérkezik Ártándi Pál. A következő fejezet párbeszéde Orbán és Lőrinc között egy apróbb térbeli és időbeli törésnek köszönhetően párhuzamosan folyik az előző fejezet párbeszédével: Orbán „Frusina társaságában töltve a délutánt, alkonyatkor a város felé vevé útját,” illetve midőn „a házat elhagyá, a kapu előtt Ártándival találkozott, ki lóháton éppen a házhoz jött” (181–182), továbbá a barát utolsó szavainál „a kertkapu megnyílt, s Ártándi Pál lovagolt el a beszélgetők mellett.” (192.) A 8. fejezetben már bőven éjszaka van, mikor Ártándi útnak indul Klárihoz: „Az éj csendes vala; a kertekből, melyek között útja átvezetett, felhangzó csalogányok éneke, a toronyórák nyugodt ütése s az egyenlő zörgés, mely a Duna-malmoktól áthallatszott, még bájlóbbá tevék az általános hallgatást” (193). Ugyanezen éjjel folyik tehát a keresztes vezérek titkos tanácskozása Szaleresinél, döntésük után Lőrinc azzal vet véget Márton és Imre vitéz beszélgetésének, hogy már éjfél elmúlt, mikor berekeszti a tanácskozást, már szürkülni kezd.⁵⁰ A 9. fejezetben így hajnalban megy Pál Kláritól a kikémlelt információkkal Bornemiszához, majd csak miután a nádorral és leveleivel végzett, jön el a reggel: „a felkelő nap már a nagy pesti rónán találta őt” (237).

A 10. fejezet egy elsősorban térbeli törés után a második nap (vagyis május 14.) reggelén a királynál játszódik.⁵¹ Ulászló a szobájában, „elvégezvén az isteni szolgálatot, reggelijénél ül” (238), a királyt „bús gondolataiból gyermekei ragadták ki, kik üzve egymást, a szobába rohantak, s apjoknak jó reggelt kívánva, víg zajgás s kedves öleléseik által vele minden egyebet elfeledtetének.” (242.) Előbb Bornemisza érkezik, majd hamarost „a bíbornokot bejelentve, Vencel lépett a szobába; s miután általa a reggelinek maradványai kivitetek, Bakács jelent meg a király előtt.” (247.) Az első főúri tanácskozás után még mindig elég korán van: Ulászló imádságos könyvét kezébe véve a temp-

⁵⁰ Lásd EÖTVÖS 1972, 224.

⁵¹ Ezt mindjárt az első mondat rögzíti: „Azon éjszaka, midőn Ártándi a keresztesek összeesküvésének híret Bornemiszával közlé, a királynak nyugalmát nem zavará senki palotájában.” (238.)

lomba készül, invitálását Bornemisza ezzel utasítja vissza: „Annyit kell végeznem még ma reggel, hogy nem kísérhetem felségedet” (263).

A 11. fejezetnél van az első igazán feltűnő tér- és időbeli törés. Ugyanis ez a 8. végéről folytatja, most a Szaleresi házában maradt két szereplő, Klári és Ambrus sorsát követjük tovább. Pál távoztával Klárit apja veszi elő, hogy elbeszélgesse vele Ártándival lévő viszonyáról, majd Ambrus a keresztes táborba megy, Klári pedig „szabadon átengedé magát érzelmeinek”: szomorú gondolatokba van merülve, mikor rávirrad – hogy fölnyitá ablakát, a „fölkelő nap első sugárait veté a budai hegyekre” (267). Előbb a ház gazdasszonya, Erzsí siet hozzá, majd Ártándi huszára, Farkas érkezik meg. Klári Farkas elzárása után Erzsít a táborba küldi, hogy Andrászt hívja hozzá, ám ennek a szálnak folytatását csak áttételesen, Kata Orbánt figyelmeztető szavaiból, a következő fejezetben tudjuk meg: „dél felé a táborban, főképp a pesti seregek között, rendkívüli mozgást vevénk észre. Szaleresi boltoslegényei rendre járták a fegyvereseket, kik azután kisebb-nagyobb csoportokba gyűlve, úgy látszott, valamiről tanácskoztak.” (291.) A 12. fejezet ismét térbeli és időbeli törés után a második nap estéjén Orbánnal történt eseményeket adja elő. Az íródeák reggel Telegdi budai házából „ura legbecsesb dolgait s főképp a tárnoki hivatalt érdeklő összes irományokat” átszállítja Bornemiszához, még „nem volt dél, midőn Orbán e tisztben eljárván [...] Bornemiszánál megjelent, s ezáltal, hogy halomra gyűlt foglalatosságaiiban segítse legyen, ott tartóztatott. [...] Est vala, midőn ezt bevégzé, s Bornemisza, [...] neki távozásra engedelmet adott.” (286–287.) Innen Telegdi budai házába megy, a lemenő napot látja a várbeli sétatályról („A nap leáldozva, végsugarait önté el Pest fölött, s a sötét várfalak, melyeket akkor oly széles vízárak környékezett, hogy a város, magasról tekintve, szigetnek látszott, ragyogva állottak a piros esti fényben”, 287), ahol végül nővére ráakad. A „nap lealkonyodott, és sebes léptekkel közelgett az éj” (292), hogy Katával útnak indulnak, a sötét akadályozza meg őket, hogy kijussanak a várból, és csak több mint egy órával azután, hogy találkoztak, engedik ki a harmadik kapun Orbánt, eddigre már „tökéletesen elsötétedett” (293). Megérkezve a kerti lakhoz előbb a kulcsárral kell vitába elegyednie, majd csak ezután, éppen az ostrom kezdete előtt, a közelgő morajt hallva tud távozni Posztómetsző házához a hölgyekkel. A 13. fejezetben olvashatjuk tehát a kerti lak éjszakai ostromát – újabb kisebb tér- és időtörés után, a támadók oldala felől. Klári midőn „végre elsötétedett, nem fékezhető tovább nyugtalanságát” (305), és megpróbálva leállítani a támadást, menteni a menthetőt, a lakhoz siet, utána érkezik meg apja, mikor a keresztesek már – nem tudván betörni a kaput – éppen másznának át felette, hogy szintén sikertelenül megakadályozza a merényt. A 14. fejezettel zárul a második nap: Ambrus késő éjjel tér haza („az utcákon minden hallgatott, s az ablakok sötétben álltak, midőn házának küszöbéhez érve, csendesen, hogy szomszédait föl ne ijessze, magával hordott kulcsával a kaput felnyitotta”, 334), rátalál az alvó Farkasra, majd hajnalban ismét elzárva őt a táborba megy. Végezetül ki kell térni arra, hogy a második nap éjszakájának két másik eseményéről is tud a szöveg: a 15. fejezetben a ferences Villibald Lőrincsel való beszélgetéséből derül ki, hogy az úri lakok felgyújtásakor a várban lévő főnemesek Bakácsához tódultak, s fenyegetéseikre az érsek engedett: még éjjel a különféle szerzetek gárdiánjai s priorjai a

bíbornok őeminenciájához hívtak, hogy átvegyék a másnapi teendőikre vonatkozó parancsot,⁵² utóbb és részletesebben pedig a 17. fejezetben Ollósi elmesélése alapján ismerjük meg a főurak éjjeli tanácskozásán történeteket.⁵³

A harmadik nap (május 15.) eseményeit több fejezetből és több szemszögből ismerjük meg. A 15. fejezet újfent idő- és térbeli törés után a keresztes táborban történeteket mutatja be. Az ostrom éjszakáját követően látjuk Lőrincet a Rákoson egy homokhalmon: „Kelet felé tekint, hol a mindég tovább terjedő szürkület előtt csillag csillag után fényét vesztve eltűnik; néha a Duna tulsó partjára néz, hol a vörös lángfoltok, mik Buda fölött a múlt éj kicsapongásaira intenek, fokról-fokra elhalványodnak, s keble nehéz fohásztól emelkedik.” (340.) Tépelődése végén, mikor a „nap első sugarai színezzék a láthatárt” (346), letérdelt és imádkozott, ám imáját Villibald léptei szakítják félbe. A keresztesek éppen bevégzik a reggeli misét, midőn megérkezik Báthori („ezüsttel hímezett címere a nap sugaraiban ragyogott”, 352) és a királyi őrsereg egy kis csapata, meg a különböző szerzetesek. A 16. fejezet Orbán és a hölgyek, illetve Klári s András szemszögéből, vagyis ismét törés után számol be a harmadik napról. Frusina és Bebek Katalin Posztómetsző házában alig fél órával megérkezésük után „csendes álomba merülve, a kiállott bajokról s a még mindig bizonytalan jövőről meglepedkezének.” (382.) Orbán „még éjjel kiment, hogy a város állapotáról magának tudomást szerezzen” – a „nap már fenn volt régen,” ám „még mindég nem tért vissza.” (382–383.) Megérkezése után előbb Posztómetsző megy ki („úgyis alkonyat előtt a kisasszonyok semmi esetre sem indulhatnának útra”, 386), pár „óra múlva Orbán nénye jött a házhoz”, majd Posztómetsző „– ki, hogy magának, biztosabb tudomást szerezzen, maga a Rákoson volt, s ki az exkommunikáció kihirdetésénél történeteket szemével látá – végre délután hazajött, s mindent elbeszél” (388) – Bebek Katalin csak ekkor győződik meg Frusina döntésének helyességéről. Indulásuk előtt azonban még Orbán visszamegy a kerti lakhoz, hogy Katalin legkedvesebb emlékeit elhozza. Orbán második kimenetelekor van először egy fejezeten belül idő- és térbeli törés. Ekkor tudjuk meg, hogy Klári öntudata a 13. fejezet végén, vagyis az előző éjjel történt apai átkot követő ájulása után lassanként tért vissza: „Már szürkülni kezdett, midőn magához tért.” (391.) Telegdi kertjében András van mellette, aki a ház egyik szobájába vezeti, és aztán maga „kiment, hogy a dolgok állásáról hírt hozzon, s ha csak lehetséges, biztosabb rejteket keressen fel.” (394.) Klári sokáig van egyedül keserves gondolatokba mélyedve („A nap magasabbra emelkedett, s a törött ablakokon át fényvonalakat vetett a szobába; a kertben víg madárcsevegés hallatszott, s a távolabb bokrokban a fülemile zengé szelíd-bús énekét”, 394), András valamikor délután tér vissza, és borzadva beszél el a kiátkozás jelenetét – Klári azonban csak a saját új rögeszméjével van elfoglalva, mindenképp fel akarja találni Frusinát. András képtelen visszatartani a hölgyet, így inkább maga indul ki ismét, hogy Frusina nyomára akadjon. Klári egy ideig „a szoba egyik szögletében ülve, nyugodtan várta visszaérkezését” (399), ám midőn „elsötétedett, a kertbe ment.” (400.) Gondolataiból a lakhoz „mindinkább közele-

⁵² Lásd EÖTVÖS 1972, 347. ill. 346.

⁵³ Lásd EÖTVÖS 1972, 415–418.

dő lépések ébreszték föl” – most érkezik (az iménti törés előtt elindult) Orbán „szűrbe burkolva, mellyel a kezében levő mécset takará” (401), s egyenesen azon szobába megy, hol előbb Klári tartózkodott. A hölgy a lámpa világánál megismeri az íródeákot, és a távozót követve megtudja Frusináék úti célját. A kisasszonyok elindulása után maga a feldúlt kerti lakhoz „sietett vissza, hol rá András a legnagyobb nyugtalanságban már régóta várt.” (402.) Végül a 17. fejezetben veszi kezdetét Frusináék vándorútja. Orbán vezetésével éjjel hagyják el Budát a Duna mentén, a telihold szelíd világításában kerülnek meg éjszaktól dél felé az egész várost.⁵⁴ Egyszerre mögöttük távolból lódobogás hallatszik (Katalin „a hold sugáiraiban egy óriás alakot vél látni”, 407), némi teketória után Ollósi ér melléjük, és csatlakozik hozzájuk.

Eddig – eleinte egészen konkrétan, utóbb már csak kikövetkeztethetően – tudni lehet, mi melyik nap történt, innentől azonban teljesen elveszítjük az időt. Ráadásul ebben a tömbben az elbeszélés menete felgyorsul: míg például a kerti lak ostroma napjával mindent összevetve 111 oldalon át foglalkozik a narrátor, most 20 oldalon összesűrítve kapjuk pár hét történéseit. A 18. fejezet első mondata a térbeli törést világosan jelzi: „Térjünk vissza a fővárosba.” (430.) Ám hogy itt egyben időbeli törés is van, mely mellé még ellipszis is társul, csak mellékesen derül ki: Szaleresi számára „Minden nap aggasztóbb híreket hozott. Majd azt, hogy a királynak cseh s morva hadai már Pozsonyig értek; majd meg azt, hogy saját seregeinek egy része a budai urakkal titkos szövetségben áll, s őt az egész táborral együtt el fogja árulni” (431). A bizonytalanságot növeli, hogy ezen időszakból csupán néhány eseményről tudunk, és – hiába derül ki némely időtartam – ezek sincsenek konkrét dátumhoz kötve. Szaleresi este hívhatja Farkast, a huszár egy óra alatt ér a pesti háztól a budai Szent János kapuhoz, majd a kereskedő „az álmatlanul töltött éj után reggel felé Farkast szobájába lépni látá.” Ezt az időszakaszt nem lehet mihez kötni, az eseménysor kezdete ugyanis rögzítetlen: „Végre egy este Erzsébet ura magaviseletében, ki éppen a táborból tért vissza házához, rendkívüli fölgerjedést vett észre.” (433.) Tudjuk, hogy az alkudozás Farkas közbenjárása által Bornemisza és a pesti vezér között „nem tartott sokáig” (437), ettől azonban még fogalmunk sem lehet, mikor verik le a pesti keresztéseket a nemesek. Elképzelhető, hogy a 19. fejezetben Szaleresit a vereség után közvetlenül gúnyolják volt társai a börtönben, lehet, hogy ez is egy időbeli törés után történik, biztos csak az, hogy a gúnyolást követően „Másnap Szaleresi rabtársaitól különválasztatott, s a csonkatorony legfelsőbb emeletében sötét kamrácskába záratott.” (441.) Az is bizonytalan, a főurak második tanácskozása a királynál mikor van, csupán sejteti a narrátor, eltelt valamennyi idő (a kiátkozás óta), hiszen közben Szegedről megérkezett a hír, hogy Dózsa visszavonult a város ostromától. Az egész tömb időtartamára némi halvány támpontot a 20. fejezet két megjegyzése nyújt. Frusináéknak „két egész hétig a csepeli szigeten kelle múlatniok” (452), másrészt körülbelül három hétig tart az útjuk: ugyanis Csanádhoz érve Polgár, „ki az egész három hét alatt soha önbizalmát csüggedni nem érzé, [...] most hallgatva mereszté szemeit az égő városra.” (463.)⁵⁵ Az

⁵⁴ Lásd EÖTVÖS 1972, 403.

⁵⁵ Ezt erősíti, hogy Klári szintén „hetekig tartó tévelygés után” (493) ért Csanád közelébe.

út részletes leírásával azonban a narrátor nem hajlandó fárasztani az olvasót, mindössze rögzíti: „utasaink nagyrészt éjjel haladtak, s a napot nádasok között vagy egyes elhagyott pásztorkunyhókban tölték” (453). Az útból csupán néhány apró momentumot emel ki, ezek is inkább arra szolgálnak, hogy érzékeltessék, hosszabb időbe telik az utazás, sok helységet érintenek.⁵⁶ Végül, hogy Csanádhhoz érnek, az elbeszélés visszatér az előző tömbökben megszokott sebességhez. Mintegy fékezve az eddigi rohamot előbb két oldalon át tájleírást kapunk, majd a 459. oldaltól végleg lelassul a narráció: Bebek kisasszony és Ollósi víg csevegése két és fél oldalon át folyik, ezt a csanádi csatátér még hosszabb leírása követi. A napszakok innentől ismét jelezve vannak, az esemény sor egésze azonban datálatlan marad, a kezdete mindössze ennyi: „Polgár Tamás utazóinknak, midőn este megindultak, tudokra adá, hogy Isten segedelmével még napkelet előtt Csanádon lesznek” (459). A csanádi csatamezőt természetesen, minthogy eleve csak éjszakánként haladnak, éjjel érik el, a 470. oldalon noszogatja Polgár útitársait Sipos Antaltól való továbbmenésre azzal, hogy „már szürkülni kezd.” A következő fejezetben Ollósit követjük tovább, ő másnap reggel kerül Tiszabesenyőre: „Éppen a nap első sugárai terültek el a láthatáron, midőn e falut elérte” (476–477), a keresztes beszámolója a tegnapielőtti csatáról, Klári és aztán Lőrinc megérkezése így valamikor délelőttre tehető.

A negyedik tömb két hónap kihagyást követően kezdődik, a 22. fejezet Zápolya táborában Ártándi Pállal foglalkozik, az időpont datálatlan: „Aznapi azonban, midőn vele találkozunk, Ártándi Pált, szokott nyugalma, úgy látszott elhagyá.” (510.) Alighanem délelőtt járkál Pál fel s alá a tölgyek alatt, hiszen ma virradatkor érkezett András fogolyként a táborba, s Pál már túl van a vele folytatott beszélgetésen. Apja és Perényi megy hozzá, majd megbeszélésük után Pál hirtelen ötletétől vezérelve „a falu felé vevé útját, hol reggel Andrást börtönében meglátogatta” (522), Perényiék pedig Zápolya sátorára felé mennek. A 23. fejezet apróbb tér- és időbeli törés után folytatja: Zápolya sátorában beszélget a vajda és Verbőczy, majd Petrovics jelenti, „az erdélyi s a váradi püspökök a többi vezérek kíséretében Zápolyával szólni akarnak” (531). A következő fejezet is időbeli és térbeli töréssel nyit, Ártándi Tamás és Pál, meg Perényi Ferenc Lugoson vannak, majd Pál midőn „sötétedni kezdett, András tanácsára nagy vörös kereszttel ékesített parasztruhába öltözött, s rövid búcsú után lóra ülve, új követőjével Temesvár felé nyargalt.” (536.) Még ezen az éjjel találkozik tehát Klárral az elhagyott vadászháznál, a boldog pár gyönyöreinél az 544. oldalon álló üres sorok utáni beszélgetésük már a másodnapon folyik: Pál „a korány világa inkább elterjedvén” veszi észre a változást, „melyet Klári arcain a bú okozott” (545–546), András pedig megrakott kosarában a reggelijüket hozza. Aztán váratlan újabb gyorsítással pár mondatban eltelik az egész másodnap: „Óra folyt óra után. A bájló korányt tikkasztó dél váltá fel, s az est sugá-

⁵⁶ Alighanem ezért sorolja fel az érintett földrajzi objektumokat: „elhagyták a szigeteket, s miután a ráckevei révén éjjel átkeltek, minden falut s a nagy puszták lakott részeit kerülve, Szentiván, Apaj, Sarlosár felé Kecskemétnek folytaták útjokat. – E nagy helység határát elérve, a kalauz, ki leginkább minden révtől félt, hogy a Köröst elkerülje, egyenesen délnek, Fejértó és Pusztaszer felé fordult. Innen ismét keletnek vevé útját, s miután társaival együtt Mindszentnél egy ismerős révész segedelmével a Tisza túlsó partjára jutott, egyenesen Csanád irányában sietett tovább.” (453.)

raiban ismét hosszabbra nőttek az árnyak. A szeretők nem vevék észre az idő haladását.” (550.) Klári akkor indul Temesvárnak Zápolya levelével, „midőn e végső sugárok is eltűntek, s a sötétedő erdőt a nyugodni szállott madarak csiripelése tölté el” (550–551). Pál némi nyugtalanzkodás és ábrándozás után átalussza az éjjelt: midőn „gyöngye érintésre fölébredett, már szürkülni kezdett. Mellette Klári állott; kis távolságra András, a nyergelt lovakat tartva.” (553.)

A 25. fejezet első eseményei Pál és Klári elválásának idejével körülbelül párhuzamosan zajlanak („Míg Pál bájló kedvesével útját az erdőségen át folytatja”), a találkahe-lyüktől „egy mérföldnyire beljebb az erdőben” (555), egy hasonló vadászlatban. A harmadik nap reggelén elégeli tehát meg Bebek Katalin a több mint két hónapja tartó elzártságot, s hogy minden kétségünk eloszoljon, Orbán „magát meghajtva, jó reggelt kívánt” (561), midőn belépett hozzájuk a szobába. A két fejezet párhuzamos ideje végül egyesül: Orbán szerelmi vallomása után zavarában „felugrott, s szó nélkül kirohant a szobából” (568), és a magányos erdőségbe fut – itt veszi észre őt Klári és András az egyik ösvényen, miután már elváltak Páltól. A fejezet végén Klári visszafelé követi az ösvényt, melyen az írődeák jött, és így felfedezi Frusinának rejtekhelyét. A 26. fejezet Orbán sorsát követi tovább, aki fölgerjedt állapotában szomorú gondolatok között „észre sem vette, hogy a lugosi úthoz közel ért” (573), s itt belefut a Zápolya közeledésére ide kiküldött keresztes csapat éppen vadászgató tagjaiba. Néhány perc múlva a csapat vezére, Márton elé vezetik, ekkor még mindig korán reggel van: „a még harmatos fű s a sima cserlevek fényt vetve ingadoztak a könnyű szellőben” (574). Márton előbb ott helyben felakasztaná a fiút, ám mivel ő azt mondja, ismeri Lőrincet, inkább a paphoz küldi pár oláh és Sipos bátyja kíséretében. Hogy Orbán távozik, Mártont „rövid idő múlva Klári verte fel nyugalmából; s a hír, hogy Telegdi leánya ily közel van, a vezért s seregeit új mozgásba hozá.” (579.) Az elbeszélő Orbánt követi a keresztesek táborába: az írődeák miután megérkeznek, sógorát elküldi a vadászlatkhoz, majd kinyilvánítja Lőrincnek: feltett szándéka beállni keresztesnek. Lőrinc megpróbálja őt különféle érvekkel eltántorítani, az ügy reménytelenségéről beszél, körbeviszi a táborban, ám mivel Orbán hajthatatlan marad, Dózsához vezet – ekkor azonban „a tábor másik oldalán rendkívüli lárma vonta magára figyelmét”, és „ahelyett, hogy Orbánt Dózsa sátorába vezetné, sietve arra vevé útját.” (590.) E ponton láthatjuk a szöveg alighanem legravaszabb időkezelését, ugyanis ezt az időpontot rövid időn belül még két másik szemszögből is megfigyeljük. A 27. fejezet elején Dózsa György és Gergely beszélget a vezéri sátorban, ez a társalgás körülbelül egy időben folyhat Lőrinc és Orbán iménti párbeszédével, hiszen (először érve el ismét az előző fejezet záró pontját) hamarost félbeszakad: „egy őr rohant a szobába, és hírül hozá, hogy éppen Márton barát csapatának egy részével tért vissza a táborba, s hogy nemeseket hoz magával, kiket a lugosi úton fogott el.” (599.) Dózsa magához kéri a foglyokat, ám az őr hamarost újra visszatér azzal, hogy „a nép a rabokat szét akarja tépni” (601) – a fővezér erre dühösen az ajtó felé indul, Ollósi ekkor rohan a sátorba, hogy elhívja, segítsen. Itt ismét törés van az időben, és az imént már lezajlott eseményeket egy újabb szemszögből is megtekintjük. Most Márton barát felől szemléljük a történetet: a táborba érve (nagyjából az előző fejezet záró pontjakor) nagyobb tömeg

vette körül őket, eleinte még rendben haladtak a fővezér sátora felé, ám „Dózsának váratlan parancsa, mellyel az őr a közlegők elébe sietett, csakhamar a legvadabb zajjá változtatá a látszó nyugalmat.” (602.) Az őrzőgöket Lőrinc közbejötje tartja vissza, aki végül Márton néhány fegyverese segítségével annyit ér el, hogy a rabokat György elé vezetteti: „az egész tömeg tolongva Dózsa sátora felé vonult, melyből ez, Gergelytől és Ollósitól követve, éppen akkor lépett ki.” (604.) Miután ezt ilyen alaposan körüljártuk, és végre a fővezéri sátornál egy térbe kerülnek a szereplők, újra lineárisan folynak tovább az események: a hosszas közjáték végül azzal zárul, hogy életben maradnak a kisaszonyok, a nép szétszéled a másnapi lakodalomra készülendő, Dózsa Gergellyel visszamegy a sátorába, Ollósi felajánlja saját kényelmesebb lakát az asszonyoknak, Orbán pedig az erdő felé siet.

Mindez meglehetősen hosszú idő alatt zajlik le, és nem kizárólag azért, mert a narrátor az időben háromszor is visszalépve adja elő a történeteket. A 28. fejezet elején, mikor Orbán „egy fa alá veté magát”, már az „alkonyodó nap a láthatárhoz közelgett.” (626.) Álmatlanul tölti az éjt, sorsáról és Frusina sorsáról tűnődik, majd a negyedik nap reggelén, hogy „a nap feljött, a tábor felé indult.” (628.) Itt ismét tér- és időbeli törés van. Frusina és Bebek Katalin a táborban töltött éjszakájával folytatódik a szöveg – a kiállott szenvedések után a hölgyek Ollósi sátorában „szabadon engedték át magukat fájdalomnak,” hármásban beszélgetnek, majd „Katalint hamar elnyomá az álom. Frusina soká ébren maradt, s szomorú jövőjére gondolva tölté az éjszakát. Végre a testi fáradtság meghozá neki is nyugalmat.” (628.) Nem sokat tudnak aludni: a „zaj, mely a tábor el-tölté, mihelyt a nap szürkülni kezdé, nem engedé, hogy ez álom hosszú legyen.” (631.) Katalin öltözködik, Frusina azalatt imádkozott, imája végén midőn „fölkelt s megfordult, Orbánt látá maga előtt” (632). Utolsó párbeszédük végén Orbán megfogadja, hogy meghal, mielőtt „a nap a láthatáron lenyugszik,” majd elhagyja a sátort. „Egy órával később” (636) kezdődik az esküvő. A 29. fejezet a pár sorral elintézett házassági szertartás után folytatja az események előadását – a lakoma már délben van: egy szó se hallatszott, „annyira el vala mindenki foglalva ebédével” (640), majd valamikor délután rohan Imre vitéz véresen közéjük: az ellenség megérkezett. Dózsát kivéve minden vezér másnapra akarja halasztani az ütközetet, ő azonban szenvedélyesen így fogadkozik: „Adjatok pán-célt és sisakot, hogy a lenyugvó nap ne lássa többé a vakmerőket, kik Isten szent hadát megtámadni merészselik.” (649.) A 30. fejezet elején ismét térbeli és időbeli törés van. A nemesi csapatok megérkezésekor egyedül Zápolya akará másnapra halasztani az ütkö-zetet, alvezérei másképp vélekedtek – ám a hősiesség, mellyel Imre vitéz fogadja a seregeiket, és a csapatok fáradtsága miatt végül is táborütéshez fognak; egy óra múlva tér vissza Ártándi azzal a hírrel, hogy az ellenség csatára készül, így aztán ők is az ütközet-hez szükséges előkészületekhez látnak. A negyedik nap délutánján zajlik tehát a temes-vári ütközet: a csapatok elrendezése után „a hadak egy pillanatig hallgatva álltak egy-mással szemközt. A nap ragyogva tündöklött fegyvereiken.” (656–657.) A negyedik nap éjjelén van vége a fejezetnek, a csendes csatamezőn „csak a hold önté el halvány sugá-rai a halottak fölött,” Orbán az „ég felé fordult arccal fekszik a fűz alatt. Meredt szemén a holdsugár tükrözik, s nincs meleg kéz, mely azt örök álomra bezárja.” (671.)

Az ötödik tömb úgy zárja le a boltíves szerkezetet, hogy közben tulajdonképpen kétszeres befejezését adja a szövegnek. A 31. és a 32. fejezet majdnem két héttel a keresztesek legyőzése után zajlik Temesvárott. Ártándi Pál rosszkedvűen „jár egy délután fel s alá kis szobájában, mely neki a várpalota második emeletében lakásul adatott, látszólag fölgerjedve.” (675.) A szobában Farkas van mellette, ki – mint utólag kiderül – néhány órája érkezett Bornemisza levelével urához Temesvárra.⁵⁷ Beszélgetésüket a parasztság szonynak öltözött Klári betoppanása szakítja meg, aki eredetileg azért jön, hogy megbosszulja Pál aljasságát, ám Farkas figyelmezteti: apja élete Zápolya hatalmában van. Klári Farkassal a tömlöcbe megy, majd hamarost visszatér, és immáron csupán apja szabadságáért esdekel Pálnál, aki cserébe egykori búcsúlevelét kéri. A 32. fejezet Dózsaák börtöncellájában játszódik, tehát az előző fejezethez képest ismét térbeli és időbeli törés van. Dózsa György és Gergely mellé Szaleresi Ambrust az előző nap szállították a csonkatoronyból; továbbá másnap lesz a kivégzésük: „Mindhárman egy börtönbe záratlak, s most, miután néhány óra előtt maga Zápolya megjelent közöttük, s nekik a jövő napra határozott büntetésüket tudokra adá, remény nélkül várák a pillanatot, mely nyomorult létöknek véget vet.” (693.) Az előző fejezetnél előrébb járunk: Klári már járt itt Farkas kíséretében, Gergely „az ablaknál áll, s nyugodtan néz ki a rónaságra, melyre a lemenő nap végsugarait önti el.” (694.) György és Gergely, majd a hozzájuk csatlakozó Ambrus beszélgetése végére a nap leszállt, most György áll az ablakban: „Künn a rónaságon, melyen Dózsa György az ablakhoz támaszkodva szemeit jártatá, minden sötét vala. Fenn az égen, szakadozott fellegek között, csak itt-ott tűntek fel egyes csillagok, mintha a kis fénypontok, melyek az ablak vasrúdjain átragyogtak, csak még feltűnőbbé akarnák tenni a sötétséget, mely a foglyokat mindenfelől környezé.” (699.) Gergely még megpróbálja vigasztalni Szaleresit, majd ő is az ablakhoz áll – ekkor jön a porkoláb Kláriveral, hogy Szaleresit kiengedje. Távozásuk után Dózsa György – megtudván a porkolábtól, másnap mi vár rá – „ágyára feküdt s rövid idő múlva elaludt, oly mélyen, oly nyugodtan, mint máskor csaták előtt szokása vala. – Gergely a feszület elébe térdelt, s imádkozott.” (703.)

Dózsa kivégzése súlyosan nem része a szövegnek, az utolsó fejezet tér- és időbeli törést követően ismét Budán játszódik. Alighanem meglepő, de ennek a napnak újra ki lehet következtetni a dátumát: a fejezet elején megtudjuk, hogy a király október tizennyolcadikára hirdetett országgyűlést a Rákosra, másrészt a nádor az utolsó királyi tanácskozást megnyitó szavaiból kiderül, hogy harminckét nappal vannak az összegyűlés megnyitása után⁵⁸ – ergo a tanácskozás november 17-én van (igaz, nem derül ki, melyik napszakban). Végül a narrátor a Frusina és Pál kézfogója tiszteletére tartott vacsoráról számol be, ez a tanácskozás napján este van: „Bebek Katalin legalább a kézfogót akará ünnepélyesen megülni az országgyűlés vége előtt, s aznap, melyen Ulászló a tanács által elébe terjesztett törvényeket kénytelenül elfogadá, az ország főbb nemességét Telegdi palotájában találjuk egybegyűlvé”; „hatkor a vacsora szokott órája eljövén, valamennyi-

⁵⁷ Lásd EÖTVÖS 1972, 682.

⁵⁸ Lásd EÖTVÖS 1972, 704, 712.

en asztalhoz ültek” (719). A szöveg legutolsó jelenete is e nap játszódik: Klári véletlenül hallja, „hogyan éppen azon estén, melyre elutazásuk határozott, Telegdi Frusina s Ártándi kézfogója ünnepeltetik” (725), ezért tud az ablak alá állni, hogy elénekelje énekét. E kívánata teljesültével hagyják el a várost, mikor Lőrincsel utoljára találkoznak a Szent Pál zárdájához közeli kőkeresztnél, már éjszaka van: „Most a felhők között bujdosó félhold kétes világot terjesztett a vidékre, s csak a távolban feltűnő fénypontok intének a városra, melynek körrajzát az éj fátyola eltakará.” (725).

Az idő ugyanakkor nemcsak ez eddig vázolt módon telik a regényben. A *Magyarország 1514-ben* cselekménye ugyanis amellett, hogy csupán néhány nap alatt zajlik le, majdnem egy évet fog át: április 23-án, tavasszal kezdődik, és november 17-én, ősszel ér véget. Az évszakok változása ráadásul a napok múlása mellett szintén végig folyamatosan követhető. A szövegnek körülbelül a feléig tart a tavasz: a 3. fejezetben kezdődik, itt „a már tavaszilag duzzadó faágak között” (100) lovagolnak Ártándiék a Rákoson, a 6. fejezetben teljesedik ki: ekkor Telegdi kertjében a „tavasz elárasztá minden bájait a vidéken” (164), és a 17. fejezetben van vége: Frusináék útra kelésükkor „a természet a tavasz utolsó napjainak egész pompájában terült el” (403). A 24. fejezetben Pál és Klári egy nyári éjszakán találkozik: „Fenn az égen tündöklő fényben ragyogtak a csillagok; a pázsiton az éji harmat milliónyi cseppjei csillogtak, s a hold, mely töltéséhez közel csak most emelkedett az erdő fölött, előnté sugarait a sötét lombozaton. Egyes helyeken, hol az erdő szélesebbre volt kivágva, az egész táj világosnak látszott; máshol csak egyes ezüst sugarok találák útjokat a sűrű lombon keresztül, s itt egyes fénypontok látszottak a földön, nyugtalan lidércekként ide s tova bolyongva, táncolva s eltűnve, amint gyöngye szellő a fák sudarait megingatá.” (539.) Végül az utolsó fejezetben ősz van: az utolsó jelenetben „Szomorú és elhagyott vala minden – a fák között őszi szél süvöltött, s az úton elszáradt levelek szállongtak körül.” (725.)

Nem mondhatok mást: a *Magyarország 1514-ben* az időszerkezet tekintetében is valami hihetetlenül aprólékos (és látjuk: kettős) figyelmet követel olvasóitól. Érdemes például megjegyezni, hogy számos alkalommal azt, hogy egy adott esemény mely napszakban játszódik, nem közvetlenül az eseménynél rögzíti a narrátor, hanem valamely későbbi fejezet mellékes megjegyzésében. Így tudjuk meg a 3. fejezet két apró tagmondatából, hogy az első két fejezet eseményei reggel történtek. Hasonló módon derül ki, hogy a szöveg első napja, 1514. év Szent György havának 23-a: vasárnap. A nyitó jelenet kezdetén egy szó sem esik napról, majd az *egyik* beszélgetés során *egy* kovács panaszkodó szavai áttételesen erre utalnak: „szégyen, gyalázat, amit ezek az urak tesznek. Hétfőtől szombatig dolgozunk; a gyalu, a fűrész és kalapács késő estig hangzik az utcákon, s ha vasárnap kijövünk, s mulatni akarnánk, csakhogy az úrfiak lovaikkal le nem gázolnak, minden inas vagy apród többnek tartja magát polgármesterünknel.” (51.) És az ez alapján támadt gyanú a 3. fejezetben, Szaleresi egyik mondatában igazolást nyer: „Ma, vasárnap lévén, Klárikámmal s gazdasszonyommal körülnézni jöttem kertembe, s ha a nemzetes úr nem jó, halál fia lettünk volna valamennyien.” (104.)

A szöveg többféle megoldással élve futtatja több szálon az eseményeket: van úgy, hogy az egyik szál előrehaladása során a másik egy helyben áll, van úgy, hogy a másik is

halad előre, olykor ugyanannyi, olykor pedig eltérő ideig. Ameddig a 9. fejezetben Pált követjük Bornemiszához, majd tovább, illetve a 10. fejezetben lezajlik az első királyi tanács, a Szaleresi házában maradtakkal nem történik semmi, a 11. fejezet Ártándi távoztától meséli el a Klárral történeteket. A 6. és a 7. fejezet két párhuzamosan zajló eseményről ad számot: Frusina azalatt vall szerelmet Pálnak a kertben, míg Orbán kint a kerítésnél Lőrincsel beszélget, mégis: az első szál történéseit – alighanem a vallomást követő szótlanság miatt – csak részben tudjuk meg, vagyis Orbán és Lőrinc hosszabban társalog, hiszen Pál távozását csak a 7. fejezet végén látjuk, kívülről. A 12. fejezetben Orbánt követjük május 14-én reggeltől estig. Mialatt az íródeák Bornemiszának segítkeznek, a 11. fejezet végén félbeszakasztott események is haladnak, András dél felé megszervezi a kerti lak ostromát, mint erről Kata figyelmeztetéséből utólag értesül Orbán. A 26. fejezet effektíve szintén csak egyetlen cselekményszárról számol be: Orbán az előreküldött keresztesek karjaiba sétál, fogolyként a táborba kerül, beszél Lőrincsel, és beáll keresztesnek, ám ezalatt egy másik szál eseményei is zajlanak, habár mi semmit sem tudunk meg ebből: az 579. oldalon Klári veri fel a katonás barátot a hírrel, Telegdi leánya közel van hozzájuk, az 590. oldalon pedig Lőrinc figyelmét a foglyok megérkezése miatt a tábor másik oldalán támadt rendkívüli lárma vonja magára.

Külön élvezetet jelenthetnek azok az időpontok, melyek különböző szereplők felől szemlélve többször is szerepelnek. Frusináék a keresztes táborba érkezésekor ezt a – filmes környezetben Quentin Tarantino alkotásai óta gyakori – jelenséget többször is megfigyelhetjük: pár percnyi eltérés lehet aközött, hogy az 590. oldalon Lőrinc a tábor másik oldalán támadt lárma felé indul, és hogy a 603. oldalon (immáron a tábor másik oldalán) megkérdi a tömeget, mit jelent a lárma; még ennyi különbség sem lehet aközött, hogy a 600. oldalon Dózsa kiküldi az őrt azzal, hogy vezettesse hozzá a foglyokat, és hogy az őt két oldallal később kint elmondá Dózsa szavait a tömegnek; és végül Dózsaék a sátorból való kilépését két oldalról látjuk: előbb belülről a 601–602. oldalon, majd kívülről a 604.-en. Két szemszögből látjuk Ártándi megérkezését Telegdi kerti lakához is: előbb Frusináék felől belülről a 176. oldalon, majd Orbán felől kívülről a 181–182. oldalon.

Legalább ennyire érdekes, amikor egy adott időpont természeti jelenségét figyelhetjük meg több szereplő oldaláról. A 6. és a 7. fejezet egy időben zajló két beszélgetésének ugyanaz a teleholdas éjszaka adja a háttérét – a szereplőket azonban ez egészen máshogy érinti. Ártándi és Frusina meghatva nézi a kertben a kelő holdat („A tiszta ég sötétkékek ívekben boltozott a táj fölött, csillagok ragyogtak, s a berekben énekhez fogott a csalogány. [...] Kelet felé a nagy rónaságon szinte gyenge világosság kezdett elterülni. A telő hold első sugárait árasztá a sík fölött. Minden világosság akaratlanul magához vonja az ember tekintetét; erre fordultak Ártándi s Frusina is. Hallgatva nézék az emelkedő csillagzatot, mely fényes golyóként a láthatáron fölmerülve, ezüstsugárait elönté a vidéken”, 177), míg mindebből Orbán a kertkerítés melletti padon ülve szinte semmit sem vesz észre („S arcát kezeivel takarva, könnyezett. Benn a kertben csalogányok énekeltek, ő nem ügyelt a dalra, mely Ártándinak s Frusinának oly édesen hangzott, a holdvilág elönté fényét az egész táj fölött; ő nem látá ezüst sugárait – mert van-e fény a természet-

ben, mely a bánatában elsötétedett emberi keblet földéríthetné?”, 182). A kiátkozás dél-utánjának vihara is egészen eltérő jelentést hordoz a különböző szereplők számára. A 15. fejezetben hogy harmadszor is leesik az eltávozni akarók gyülekezőhelyéül szolgáló fészület, Lőrinc égő esőt, Szodomát és Gomorrát emlegető szavaikor az égen „sötét felhőtömegek tornyosultak, s a közelgő vész [...] az ég haragjának mintegy új bizonyítványaként tűnt fel.” (372.) Közvetlen a kiátkozás után „a budai hegyek felől közelgő vész mindég sötétebb felhőtömegekben tornyosult az égen, s a neheztelő ég erős szózata gyanánt hangoztak a mennydörgés első csapásai fejeik fölött” (376), Lőrinc azonban szózatában az ézengésnek egészen ellenkező jelentést tulajdonít – nem lebeghet Isten áldása fölöttük, míg szabadságukat ki nem harcolták –, s felbujtja a tömegeket a nemeség elleni harcra. Végül a nép nyugodtan szétoszlik készülve a másnapi indulásra, „s egy negyedóra után e helyen, hol annyi zaj terült el, csak a mennydörgés hatalmas szózata s a leszakadó eső zavará a hallgatást, mely a Rákoson elterjedett.” (381.) Ám nem mindenkire hatnak Lőrinc szavai: András visszatérésekor a kerti lakhoz – „letéve kosárcáját, melyben eleséget hozott, s lerázva átázott ruháját” – rögvest az időről szól: „mily idő ez; nemhiába, hogy exkommunikáltak, máris megérezni; reggel a legszebb idő, s most égiháború, milyenre gyermekségem óta nem emlékezem” (397), majd borzadva beszél el Klárinak a Rákoson látottakat. Klári pedig a kerti lakban egész egyszerűen semmit sem érzékel a körülötte is dúló viharból: „A vidéken vész vonula át; ő alig vevé észre. A vihar ide s tova csapdosá szobájának törött ablakait, de mindez nem zavará őt gondolataiban, melyekbe mindinkább elmélyedett.” (397.)⁵⁹

⁵⁹ És érdekes módon Posztómetszőnél sem kerül elő a jelenség, még csak egy elázás erejéig sem – lásd EÖTVÖS 1972, 388.